

Hvorfor Vilh. Beck ikke blev grundtvigianer

af Elith Olesen

I

»Det er en historisk Kjendsgjerning, at ligefra den Tid, da Man spotvis kaldte de Christne »Nazaræer« og til den Dag idag, har under Tiders forskellige Omvexlinger, de Christne maattet finde sig i at bære et Øgenavn, et Spotnavn; (...) nuomstunder kalder man de Christne »Grundtvigianere««. Sådan skriver i 1862 pastor *E. Christiani*.¹ Udsagnets sammenfald af troskyldighed og selvsikkerhed er vel iøjnefaldende på grund af ordlydens absolutthed, men det er i sit indhold næppe synderligt afvigende fra, hvad enhver ægte grundtvigianer, lærd som læg, i 1850'erne og 60'erne opfattede som sandheden om grundtvigianisme og kristendom. Pastor *Vilh. Birkedal* udtrykte i begyndelsen af 50'erne, som en kendsgerning, at intet kirkeligt »parti« i Danmark havde besiddet en spirekraft, der lod sig sammenligne med det »grundtvigske«, »og hermed er dets Berettigelse som »Parti« stadfæstet«² Anførselstegnene er Birkedals og skal antagelig tilkendegive, at modstanderbetegnelsen »parti« er uberettiget om *Grundtvigs* discipelskare, eftersom den i virkeligheden repræsenterede det sandt kristelige og det sandt kirkelige. »Den kirkelige anskuelse« blev da også tidligt den – for tilhængerne helt selvfølgelige – etikette på Grundtvigs synspunkter.³

Aalborg-biskoppen *N. Fogtmann*, vel en af tidens mest frisindede kirkemænd, fandt 1847 den grundtvigske selvforståelse så bastant, at han mellem de nyopdukkede præstetyper måtte betegne de grundtvigske som »de værste, fordi de mene at være de eneste rettroende.«⁴ Dette udtryk kunne den gammelortodokse dr. *A. G. Rudelbach* have skrevet under på. Han mente at kunne opsummere som alle grundtvigianeres opfattelse, at »i *Grundtvig* culminerer egentlig Alt, hvad der er udrettet for Kirken i vore Dage og i vort Fædreland, saa Alt, hvad *Grundtvig* har berørt, det er forvandlet til lutter Guld; alt Stort, der er skeet, det har ham til Ophavsmand.«⁵

Den umiskendelige irritation i sådanne ytringer bliver forståelig – også når den spores hos mindre stridbare folk end Rudelbach – når

man i grundtvigianismens teologiske organ, *Dansk Kirketidende*, læser, at »var Mynster en Troens Mand, *maatte* han have erklæret sig enig med Grundtvig,«⁶ – eller når forfatterinden *Pauline Worm* i dialektiske krumspring søger at afvise modstandernes beskyldning mod grundtvigianerne for at være intolerante og erklærer, at en intolerant grundtvigianer egentlig er en selvmodsigelse, men da verden er fuld af selvmodsigelser, forekommer også denne. »Men mod hvem er da Grundtvigianeren intolerant? – Mod dem, der Intet vil lære af Grundtvig« (modsat pietisterne, der er intolerante mod egne trosfæller og altså kræver ensretning).⁷

En af grundtvigianismens hårde og energiske angribere, mag. *F. L. B. Zeuthen*, havde med biskop Fogtmann den opfattelse, at grundtvigianerne netop var intolerante, og førte som Rudelbach denne egenskab tilbage til Grundtvig selv. »Han agter og ærer næppe nogen Theolog i Verden uden sig selv,« siger Zeuthen i 1854 med tilføjelsen: »Og dem, som hylde ham,«⁸ – et synspunkt, der få år senere forekommer i denne variant: »Ingen, som kjender Gr[undtvig], vil finde ham meget istand til eller villig til at sætte sig ind i en anden Forestillingsmaade end sin egen.«⁹

Man må kende denne spænding, denne selvhævdelse, denne ufordragelighed, som bedst kommer til udtryk gennem et udvalg af citater fra samtiden, for at forstå den valgsituation, såvel vakte lægfolk som unge præster kastedes ud i, når de midt i kampens hede af samvittighedsgrunde søgte at gøre sig aktivt gældende på den folkekirkelige arbejds-mark. De grundtvigske havde taget føringen i slutningen af 40'erne og prøvede ihærdigt på at fastholde den fremdeles over en imponerende bred front, kristeligt, kirkeligt, kirkepolitisk, folkeligt (herunder indsats i skolevæsen og politik). Kirkeligt var de nordiske kirkemøder, påbegyndt 1857, og de grundtvigske vennemøder, iværksat fra 1863, forsøg på henholdsvis en offensiv og en stabiliserende indsats. Drømmen om en total erobring af den danske og de andre nordiske kirker vedvarede, hos nogle optimistisk, hos andre indædt, til omkring 1870, da det dels stod klart, at den folkekirkelige vækkelse var uhjælpeligt spaltet i to flokke, dels blev mere og mere tydeligt, at den grundtvigske bevægelse selv havde problemer med at holde sin egen flok samlet.¹⁰

I samme epoke nødsagedes man til i praksis at anerkende modstandernes påstand om, at grundtvigianismen var et kirkeligt *parti*. Som typisk medlem af et parti reagerede Vilh. Birkedal, da han i forbindelse med flytning fra Sdr. Omme til Ryslinge erfarede, at ungdomsvennen *Carl Fog*, præst i Skjold, omsider havde fået det rette lys over sit liv. Birkedal nødsagedes til at lægge rejseruten om ad Skjold præstegård

for at få vished om, at rygtet talte sandt: »Jo, nu var det virkelig sket med Vennen fra de unge Dage«, det, som Birkedal »længe havde ventet og haabet paa.«¹¹ Her fornemmer læseren næsten stemningen fra en senere tids vækkelsesmøder.

Som parti reagerede de grundtvigske også over for modstand og angreb. Når *Søren Kierkegaard* udtrykker sin væmmelse ved den »Dunst af Hjertelighed«, han sædvanligvis fandt grundtvigianerne indhyllet i,¹² må det antagelig have været storebror *P. C. Kierkegaard*, der udfoldede hjerteligheden, »en af de stærkere Dunstende«. Ellers blev der sandt at sige ikke taget med fløjlshandsker på anderledessindede; få danske kirkemænd har været udsat for så ihærdige og voldsomme angreb og modangreb som *A. G. Rudelbach* fra grundtvigske kollegers side, især i 1850'erne. Vreden skyldtes antagelig, at han, i 20'erne ven med Grundtvig, blev anset for overløber og forræder, skønt han aldrig havde været grundtvigianer i kirke- eller teologihistorisk forstand.¹³

Devisen – omend ikke formuleret – synes at have været: Den, der ikke er med mig, er imod mig! Det indtryk må f.eks. N. G. Blædel have fået; han erklærede engang, at han i nogle retninger elskede grundtvigianismen, »fordi jeg næst Herren har eder mest at takke for den »kirkelige oplysning«, jeg har fundet«, men det var ikke nok. Vilh. Birkedal krævede, at »jeg *måtte* erklære mig, *hvor jeg står* i kirkelig henseende, og at det ikke kunde gå an, at jeg således som »en åndelig overløber« snart var i eders lejr og snart i eders modstanderes«. Blædel forklarer, at han er enig med grundtvigianerne vedrørende sakramenternes betydning i kirken, dåbspagten, skriftprincippet, det kristne samfundsliv, men ikke kan følge dem i spørgsmålet om dåbens gyldighed afhængig af forældrenes tro, præstefrihed, dåbspagten som kirkelig enhedsprincip og Herrens mundsord samt afvisningen af de 10 bud og læren om »de dødes rige«. Længere var han ikke kommet og skulle ikke lade, som om det var tilfældet. Han så det i stedet som sin opgave »at stå som en *ærlig* mellemmand mellem den strængeste Grundtvigianisme og den krasseste pietisme, mellem opløsningsteoriene og den gamle stive statskirketeori«. Men Birkedal krævede et enten-eller og udløste siden en eksplosiv modreaktion hos Blædel.¹⁴

Ejendommeligt nok havde datidens grundtvigianere selv den opfattelse, at de hørte til »de stille i landet«, – en forestilling, de formentlig var alene om at nære.¹⁵ Grundtvig havde selv lagt niveau for den kirkelige polemik med *Kirkens Gienmæle* (1825) og forblev på samme niveau til og med *Kirke-Speil* (1871). Hans første medstrider, mag. *Jacob Christian Lindberg*, befandt sig naturligt på samme plan, og de senere disciple stemte tonen efter pionerernes grundakkord. Ved ankomsten

til Ryslinge 1866 gjorde pastor *Johannes Clausen* den erfaring, at grundtvigianerne dér »altid gaaer ud fra den velvillige Forudsætning, at man er en Fjende af dem; de have altid trukken blank og møde kjendelig med Ordet: skal vi slas! saa kom an«. ¹⁶

Den af Søren Kierkegaard erfarede hjertelighed kom nok mest til udfoldelse på jævner plan, når det gjaldt at vinde tilhængere. Ligesom den nyevangeliske bevægelse, der i 1850'erne og 60'erne fra Sverige banede sig vej ind i Danmark, var grundtvigianismen ikke en fortropsvækkelsebevægelse, men henvendte sig fortrinsvis til mennesker, der allerede var vakte, oftest via de gudelige forsamlings talsmænd med deres pietistisk prægede vækkelsesforkyndelse. Det var en taktik, man ikke lagde skjul på. *Christen Kold*, der selv var vokset op i et gudeligt forsamlingsmiljø, erklærede rent ud, at pietisterne blev de bedste grundtvigianere. ¹⁷

På det første vennemøde 1863 var pastor *Mads Melbye* inde på problemet, siden taget grundigere op af pastor *L. Helveg*, der sammenlignede med hedeopdyrkningen, som blev en skuffelse, hvis man begyndte i den goldeste og mest ufrugtbare jord, hvorimod der var fremtid i at tage fat, hvor vandløbene gik, og så efterhånden arbejde sig ind på den egentlige hedejord. »Saaledes nytter det heller ikke at gaa til de for Evangeliet mest fremmede, og tro, at dér er det bedst at gjøre Ordets Gjerning; man maa begynde, hvor der er noget at begynde med, og saa vente, at flere og flere uden fra slutter sig til«. ¹⁸

Sådan var faktisk fra første færd den grundtvigske praksis, der groft sagt forudsatte, at »pietisterne« gjorde forarbejdet, hvorefter de grundtvigske kom til og høstede i lade. Da Jac. Chr. Lindberg fuldtud havde fattet *det nye* ved Grundtvigs anskuelse og ønskede at delagtiggøre andre i opdagelsen, var det de gudelige forsamlingsfolk på Fyn, i Øst- og Midtjylland, han fra 1834 henvendte sig til, og næppe havde han lært dem at kende og i nogen grad vundet deres tillid, før han følte sig kaldet til at bibringe dem en anden kristendomsforståelse, først hvad angik adiafora, siden bibelsynet og læren om »nedfarten til helvede«, dvs. omvendelse efter døden. ¹⁹ Ved kluntet adfærd som følge af manglende indsigt i lægfolks reaktion på teologiske problemer havde Lindberg åbnet revner, der efterhånden skulle udvide sig til gabende kløfter.

Den lindbergske taktik var det ingen sag at tage op på lokalt plan. Forsamlingsfolkene var vant til at missionere for deres tro og lære. Det begyndte på Kerteminde-egnen, hvor også den gudelige forsamlingsbevægelses vugge havde stået. Nogle unge forsamlingsfolk i Dalby og Mesinge blev grebet af Lindbergs artikel *Om Christi Nedfart til Helve-*

de²⁰ og af Grundtvigs mytologiske digt *I Kveld blev der banket paa Helvedes Port*.²¹ En af disse unge har siden i troskyldig åbenhed berettet, hvordan de »anstrengte os til det yderste for at udbrede Grundtvigs Anskuelser og Oplysning om Gudsordet, som skaber og er i Følge med Naademidlerne over Daaben og Herrens Bord med Herrens Bøn«; disse anstrengelser rettede sig imidlertid ikke mod kristeligt eller kirkeligt uengagerede mennesker i omgivelserne, men udelukkende mod de gudelige forsamlingsfolk i Drigstrup sogn for hos dem at »indføre denne grundtvigske Oplysning«, hvilket til beretterens undren viste sig langt vanskeligere end ventet og især, da »det folkelige« kom på dagsordenen.²²

Bølgerne synes at være gået endnu højere på Sydøstfyn, da den højt ansete forsamlingsmand *Christen Hansen*, Vejstrup, omkring 1850 svingede over til grundtvigianismen med det resultat, at de troende kom i skændsmål og delte sig i to flokke, og at de gammeldags forsamlinger efter få års forløb helt ophørte på egnen.²³ Grundtvigsk historieskrivning, der stort set har været ene på markedet, lader formode, at grundtvigianiseringen af forsamlingsfolket i 1840'erne og 50'erne – i god overensstemmelse med den grundtvigske væksttanke – forløb som en harmonisk overgang fra en afmattet, døende pietisme til en grundtvigsk opblomstren og livsfornyelse. Der tiltrænges faktisk en forskningsmæssig kulegravning af forløbet af de lokale stridigheder og splatninger i grundtvigianiseringenens kølvand, ofte blot antydnet i det fremragende standardværk *Vækkelsernes Frembrud I-VII* (1960-77), der kun lider af den skavank at sætte en tit kunstig grænse ved året 1850. Resultaterne manifesterede sig sædvanligvis først ind i 1850'erne eller endog 60'erne, – men kamp kostede det, og der afsattes en umådelig bitterhed hos de slagne, en faktor, man nødsages til at regne med.²⁴

Et fynsk vidne, *Chr. Madsen*, Årslev, skriver 1854: »Den Enighed og Kjærlighed, som før var til Stede hos de Troende, er nu tildels forstyrret, da Grundtvigianerne traadte op og vilde reformere Alting, og vi, som ikke vilde følge med dem, blev nu stemplet med Navnet Pietist«.²⁵ Og midtjyden *Anders Stubkjær* finder i et tilbageblik over sit liv, at med grundtvigianiseringen skete »ikke alene en Standsning i Vækkelsen, men ogsaa i Livets Vækst. Vore gamle Venner bleve reformerede, og deres Nidkjærhed gik nu ikke længere ud paa at vinde Mennesker af Verden og være Guds Medarbejdere til at fange Mennesker og faa dem omvendte; men i Følge et klarere Lys, som de mente nu at have faaet Del i, følte de sig snarere kaldede til at reformere deres gamle Venner af Indre Mission. De havde nu faaet den Mening, at vi vare Pietister og trælled under Loven, medens de stode paa et højere Trin«.²⁶

Stubkjærs erfaring er ikke lutter ondsindet opspind. Den grundtvigske præst *J. Victor Bloch* fortæller om »en klartseende elskelig Gaardmand i Fyen, der havde tilhørt den pietistiske Opvækkelse, men nu stod paa Kirkegrunden«, og som erklærede, at han havde følt overgangen til grundtvigianismen som »en ny Opvækkelse«. ²⁷ – Givet er det, at den, der mener at have oplevet to opvækkelser eller omvendelser, må betragte sig som anbragt på et højere trin i åndelig og kristelig indsigt end den, der skønnes kun at have oplevet én. Mens de rationalistiske præster i århundredets første årtier om de vakte havde brugt skældsordet »fanatikere«, overtog de grundtvigske præster nu rollen og gav sig til helt synonymt at benytte betegnelsen »pietister«. Forlængst afdøde pietister accepteredes til nød; i alt fald rejste man mindesmærke for *Christen Madsen*, Drigstrup, den ældste førstemand inden for den fynske forsamlingsbevægelse og fuldblods pietist (død 1829) ²⁸, men levende pietister var der netop så meget åndeligt liv i, at de var et grundtvigianiseringsforsøg værd, og glippede det, skulle de bekæmpes, og der blev ofret megen energi på at bekæmpe dem, skønt man, generelt betragtet, kun havde ringe tanker om dem. Mennesker med »en sund Natur« kunne umuligt slå sig til ro ved pietismen, fastslog Vilh. Birkedal, ²⁹ og det synes regnet for givet, at en pietist måtte have mangler ved sin intellektuelle udrustning. »Der kan være mange ydmyge, sagtmødige, fromme Kristne og troende Mennesker, der hører til den pietistiske Retning hovedsagelig af den Grund, at deres aandelige Synskreds er for snæver til, at de kan forstaa den grundtvigske Livsanskuelse«, dømte lægmanden *Ludvig Mortensen*, ³⁰ og en grundtvigsk præstedatter og præstefrue siger om en af Silkeborg-egnens vakte, som var han et særtilfælde, at han var »Pietist (omend en meget begavet Mand)«. ³¹ Også pietisternes moralske habitus kunne åbenbart drages i tvivl; en undtagelse var sjællænderen *Lars Pedersen (Møller)*, der »var Pietist til det yderste, men en rigtig ærlig Sjæl, – som mente det godt«. ³²

At stupiditet og farisæisme ikke var hele forklaringen på, at der hverken i præstestanden eller blandt lægfolket var 100 % opslutning om grundtvigianismen, vidste dog de mere besindige inden for bevægelsen, – ja, også Vilh. Birkedal. De trøstede sig med, at de grundtvigske synspunkter dog havde gennemsyret al forkyndelse, hvori der var ånd og liv, endog uden at de pågældende selv ofte var sig bevidst, at det var tilfældet; det gjaldt tilmed folk, der forkastede synspunkterne. ³³ Tanken er klart udtrykt i en grundtvigsk postille 1875 med udvalgte prædikener af præster med samme grundsyn som Grundtvig; forordet giver udtryk for det vanskelige i at drage en sådan grænse, »da der vel nu er

faa Præster i Danmark – af dem, hvis Prædiken kan tiltale Kristne – uden at de jo i større eller mindre Grad er paavirkede af og altsaa, enten de véd det eller ikke, kan siges at have sluttet sig til hans kristelige Forkyndelse«. ³⁴

II

Det er den her opridsede kirkelige situation med dens forviklinger, den unge Vilh. Beck fandt sig stående i, da han omkring 1860 holdt sit indtog på dansk kirkehistories scene, først ved at stille sig i et velvilligt, ja samarbejdende forhold til egnens forsamlingsfolk og tage dem, som de var, dernæst ved i 1861 at lade sig indvælge i bestyrelsen for *Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark*.

Vilh. Beck beretter selv fra sin tid som lærer i Kalundborg, at Søren Kierkegaards »kirkekamp« 1855 havde hans fulde interesse og til en vis grad påvirkede ham, dels ved at åbne hans øjne for, at kristendom ikke var blot lære, men frem for alt liv, dels ved at vække hans foragt for præstestanden, især de rationalistiske præster, endog så meget, at han besluttede ikke at ville blive præst. ³⁵

Der er næppe grundlag for at urgere en dyberegående indflydelse fra Søren Kierkegaard på Vilh. Beck og på Indre Mission. Det er forlængst påvist, at Beck var medunderskriver – sammen med netop et udvalg af egnens rationalistiske præster – af en henstilling til biskop Martensen om at lade Kierkegaard sagsøge for forhånelse af trossamfund. ³⁶ Den jævnligt hævdede åndrigheid om Kierkegaard som Indre Missions lærefader ³⁷ har næppe heller meget på sig; Kierkegaard-disciplene havde forladt foreningen længe inden rekonstruktionen 1861.

Vilh. Becks samtidsvidnesbyrd lader forstå, at den enkeltperson, der har betydet mest for hans åndelige udvikling, var H. Martensen. ³⁸ I breve til Martensen 1860 erklæres det, at med ham »er det første Livspust fra Guds Rige kommet til mig fra den Tid, da De begyndte at oplade mig Skrifterne og lærte mig at skue ind i Kristendommens dybe Hemmeligheder«, og han melder sig som discipel af Martensen som den, han er knyttet til med »den første Kjærlighed«. ³⁹ At dette ikke er høflighedsfraser, røber et samtidigt brev til vennen Johannes Clausen, der nylig i et anonymt skrift *Om det kirkelige Tilsynsembede* (1860) har kritiseret Martensens visitatser. »Jeg elsker den Mand«, udbryder Beck altereret, »jeg takker Gud for ham baade for min egen Skyld og for Kirkens Skyld«. Martensen har været »Troens Lærer« for mange præster og er »Troens Prædikant, hvorsomhelst han oplukker sin Mund«. ⁴⁰ Denne veneration bevarede Vilh. Beck lige til Martensens

død,⁴¹ men det har muligt nok mere været den gejstlige personlighed end den teologiske tænker, han har højagtet. Der er en del, der tyder på, at han kun i begrænset omfang har fattet specialiteterne i Martensens spekulative dogmatiske system.⁴²

Om Grundtvig selv udtalte Vilh. Beck sig yderst sjældent, men røber dog, at han første gang traf ham under det skandinaviske studentermøde i Kristiania 1851, hvor Grundtvig gjorde »et saa usympatisk Indtryk paa mig, at jeg i lange Tider umuligt kunde tage imod nogen Lærdom af ham«. Det var først gennem sympatiske grundtvigianervenner, han senere »lærte at skønne paa Grundtvigs virkelige Betydning og Fortjeneste«, hvorefter han straks tilføjer: »Men jeg lærte ikke noget fra den Kant«.⁴³

Det ældste kuld af grundtvigske præster, specielt dem i det sydvestsjællandske konvent (i »det hellige land«), som *C. F. Rønne*, formand for Indre Mission siden 1858, havde haft nær kontakt med, berømmer Vilh. Beck med uskrømtet beundring.⁴⁴ Med dem havde han interessen for og samarbejdet med de gudelige forsamlingsfolk tilfælles. Da han 1856 blev kapellan i Ubby hos sin syge far, tog han straks kontakt til de vakte, iværksatte uddeling af kristelige traktater, oprettede et frivilligt menighedsråd og begyndte, på lokal opfordring, at holde bibellæsninger, et initiativ, der – på en tid, da mange grundtvigske præster var i færd med at lade folkelige møder afløse bibellæsningerne – synes at have haft overordentlig stor betydning, både for præsten, menigheden og vækkelsen.⁴⁵ Aktiviteterne i Ubby sogn medførte forbindelse med udensogns vakte, især i Gørlev og KirkeHelsinges sogne med en gammel forsamlingsbevægelse, der følte sig kirkeligt hjemløs efter grundtvigianeren *P. A. Fengers* forflyttelse fra Slots Bjergby 1855.⁴⁶ Ubby tenderede således mod at blive et nyt centrum for den gamle, sejlivede nordvestsjællandske vækkelse.⁴⁷

Der er vist ikke tvivl om, at samtiden stort set og længe anså Vilh. Beck for grundtvigianer, om end nok nogle har betragtet ham som grundtvigsk sildigføding på grund af hans afvisning af at befatte sig med »det folkelige«. 1860 synes biskop Martensen at have betegnet ham som grundtvigianer eller dog potentiel grundtvigianer,⁴⁸ og samme år havde nabokollegaen *P. E. Lind*, den senere Ålborg-biskop, et teologisk opgør med ham vedrørende hans påståede »grundtvigske synspunkter på dåben«.⁴⁹

I den offentliggjorte brevveksling mellem Vilh. Beck og Johs. Clausen, der begynder 1855, omtales grundtvigianismen overhovedet ikke før august 1861, da Clausen foranlediget af det 3. nordiske kirke-møde i Kristiania lufter sin aggression over for det »grundtvigske

Væsen«, der »træder mere og mere frem paa en arrogant og væmmelig Maade«. Han finder det utåleligt, at vigtige kirkelige problemer hele tiden må vige for den »frugtesløse Snakken frem og tilbage om det grundtvigianske Vrøvl«, og det forekommer ham frastødende at være vidne til, hvordan gode kristelige mænd »have mistet alt sundt Omdømme, blot fordi de føle sig piskede til i et og alt at følge Partiføreren«. ⁵⁰

Til sådanne udfald i tiden fremover synes Vilh. Beck at have tiet i årevis, – også at have tiet til Clausens klart tilkendegivne glæde over, at missionsforeningen med missionær *Jens Larsens* afskedigelse er blevet udrevet af »den forskruede grundtvigske Aand«. ⁵¹ I de samme år indledte Vilh. Beck et ret nært samarbejde med pastor *V. J. Hoff*, der 1860 var blevet kapellan i Vallekilde; han blev 34 år senere præst ved Vartov og kom altså til at indtage en fremskudt position i det gammelgrundtvigske centrum; han var en irenisk natur, men gennemgrundtvigsk. ⁵² Han introduceres 1862 i *Den indre Missions Tidende*, som Beck var redaktør af, med en prædiken så grundtvigsk, at den nærmer sig Grundtvig-imitation. ⁵³ Derefter optrådte han både som medarbejder ved Missionstidenden og som taler ved Indre Missions møder, bl.a. de berømte skovmøder, der med deres tusindtallige deltagerskarer for alvor slog virksomhedens omdømme fast på Sjælland. Hoff sluttede, på god grundtvigsk vis, sine taler med trosbekendelse og Fadervor. ⁵⁴

I forbindelse med krigen 1864 ansatte den grundtvigske kreds omkring Hoff en kolportør, *Jens Pedersen*, Fårevejle, til i samarbejde med de af Indre Mission udsendte kolportører at virke blandt soldaterne. Derved kom Jens Pedersen i forbindelse med »feltdegnen« *Ernst Trier* og sørgede for kontakt mellem ham og Hoff; af dette bekendtskab fremstod Vallekilde højskole, åbnet 1865 med Vilh. Becks uskrømte tilslutning. ⁵⁵

Dette var et par af Becks »grundtvigske Alliancer«, som Johs. Clausen misbilligende talte om. ⁵⁶ En tredje alliance var de fælles om: ansættelsen af den grundtvigske pastor *N. A. Buchwaldt* som rejsepræst for Indre Mission 1866-68. ⁵⁷

Det var sådanne initiativer, der fik den pietistiske rest af forsamlingsbevægelsen til at stille sig skeptisk over for især Vilh. Beck og anlægge en afventende holdning over for missionsforeningen i det hele taget. I Midtjylland havde de såkaldte *lutheranere* (til forskel fra grundtvigianerne) vovet at tilslutte sig Indre Mission, omend med nogen tøven, fordi de, med Johs. Clausens ord, nærede »en noget overdreven ængstelig Frygt for, at der skulde skee Forsøg paa at indsnige vildfarende Lærdomme [læs: grundtvigianisme] i vor Kirke«. ⁵⁸ Clausen, der ved et

besøg havde formidlet kontakten, mente at have givet de fornødne garantier, men få måneder efter aftalens indgåelse rejste midtjyderne med *Anders Stubkjær*, nyudnævnt missionær, og pastor *A. Bülow*, Bording, i spidsen sig til modstand mod den redaktionelle linje i *Den indre Missions Tidende*, krævede Vilh. Beck fjernet som redaktør og i det hele taget klart tilkendegivet som bestyrelseserklæring, at foreningen ville arbejde i luthersk ånd og fraskrive sig samarbejde med kristne af grundtvigsk anskuelse. Et udbrudsforsøg med oprettelse af en selvstændig midtjysk missionsforening blev dog afværget, og offentlige erklæringer fra såvel bestyrelsen som fra Beck i egenskab af redaktør markerede, at Indre Mission og dens blad skulle holdes fri af indbyrdes kirkelige stridigheder af læremæssig karakter.⁵⁹

Samtidig var *N. P. Grunnet*, tidligere hedningemissionær-elev, der 1855 havde stiftet en evangelisk-luthersk frikirke, ude i eget ærende. Han var udpræget antigrundtvigsk og prøvede at hverve tilhængere blandt de ikke grundtvigianiserede forsamlingsfolk og førte sig iøvrigt frem, hvor der var tilløb til vækkelse af pietistisk præg. Han havde tidligere berejst Midtjylland,⁶⁰ kendte stemningen blandt *lutheranerne* og satte nu med et »Sendebrev til de Troende i Adspredelsen« ind på at uddybe kløften mellem de oprørske midtjyder og Indre Missions ledelse. Grunnet mindede om, hvordan Grundtvig havde præget »den glade Christendom, som synes bedre om »de lystige Fyre, der samlede sig om Fiolen, Flasken og Klørknægt, end om de surmulede Heldører, der samle sig om Biblen, Luthers Postil og Brorsons Psalmebog«,⁶¹ og derpå gjorde han opmærksom på, at den indremissionsforening, midtjyderne støtter, udsender grundtvigske missionærer, som udbreder forargelige grundtvigske lærdomme.⁶² Og til sidst hedder det: »mon Vilhelm Beck som Foreningens Dirigent, der i enkelte Punkter synes at modarbejde Grundtvigianismen, ikke i det mindste er en skjult Grundtvigianer, medens han er med at lønne en af denne Læres ivrigste Udbredere?« [dvs. Jens Dyrholm].⁶³

Den ikke-grundtvigske fløjs skepsis kan være blevet øget ved, at Vilh. Beck med al ønskelig tydelighed ikke var pietist. I en prædiken 1865 om den fortabte søn (Luk. 15,11-32) sammenligner han den nyere opvækkelse med sønnen, der omvendte sig (»og de begyndte at være lystige«, v. 24), og sammenligner storebroderen med den ældre forsamlingsbevægelse, »der ikke kunne lide al den Opvækkelsens Lystighed og Omvendelsens Glæde, som høres og mærkes ogsaa i vore Dage (...) Og nu synes de, at der er noget Galt ved den Opvækkelse, som skeer iblandt os (...) Denne *lystige, glade Kristendom* ville [de] ikke være med til«. ⁶⁴

Over for Johs. Clausen tilkendegav han, at de aldeles ikke skulle være bange for at støde de strenge pietister med deres rigoristiske meninger; »de skulle ikke lede os, de skulle ikke forbyde os at holde Samfund med anderledes tænkende Kristne; og dette ville de gjerne«. ⁶⁵ Senere aftrykte han i bladet et par småstykker af den norske grundtvigianer W. A. Wexels og af Luther under overskriften: *Om Dands* og konkluderede, at disse to gode mænd var enige om, at dans ikke i sig selv er synd, og langede ud mod dem, der fordømmer dans som noget, intet kristenmenneske kan have med at gøre: »Det var sandelig ogsaa en nem Maade at blive et Guds Barn paa: ved at aflægge Dandsen; det gaaer ikke saa nemt at aflægge Vantroen«. ⁶⁶

Johs. Clausen, der betegnede Becks standpunkt til grundtvigianere og pietister som »liberalisme«, ⁶⁷ skrev selv en forstående, men bestemt ikke ukritisk artikelserie »Om Pietisme« i *C. V. Gøtzsches Kirkeligt Maanedblad* ⁶⁸ og indhøstede en bebrejdelse af Beck over, at stoffet ikke var gået til Missionstidenden, »hvor det vilde havde gjort vidunderligt godt, netop fordi det kom fra Dig. Kunde Du ikke engang skrive noget Lignende for M.T.?« ⁶⁹

Også fra grundtvigsk hold blev Vilh. Beck betragtet med en vis skepsis. I efteråret 1862 havde han besøg af missionær Jens Dyrholm, der efter flere samtaler ytrede overraskelse over, at »vi bedre smeltede sammen i vore kristelige Anskuelser, end jeg hidtil havde forestillet mig«. ⁷⁰ Den udpræget grundtvigske missionær havde altså forlods ventet mere, der skilte end samlede. Skal man tro anekdoten, mødte Ernst Trier til deres første samtale i januar 1865 med en tilsvarende fordomsfuldhed. Han tvivlede på at kunne mødes med Beck i den grundtvigske opfattelse af folkelivet og var fast besluttet på at få talt ud straks, så Beck ikke skulle være i tvivl om hans standpunkt. Da imidlertid Beck erklærede sig enig, følte Trier sig foranlediget til at udtale, at han åbenbart ikke havde formuleret sig klart nok, hvorfor han gentog sin udredning. Beck forsikrede, at han syntes godt om den, men da Trier ytrede betænkelighed ved, om de skulle begynde med en falsk enighed, svarede Beck: »Gak mig fra livet, menneske! Når jeg virkelig er enig med Dem, lad mig da have lov til at være det!« ⁷¹

For Trier var det betænkelige, at Beck efter de rygter, der var nået ham, var »en mærkelig mand«, der »for ikke mange år siden havde begyndt sin virksomhed som stræng opvækkelses-prædikant«, ⁷² – noget, der altså ikke mere hørte til de grundtvigske kendetegn, skønt det heller ikke var mange år siden, Vilh. Birkedal havde bebrejdet biskop Martensen, at han under sine visitatser stiltiende fandt sig i at påhøre »den ene, ikke blot døde og visne, men helt vantroe og til Helvede

istedetfor til Himmerig førende Prædiken efter den anden trindt om i sit Stift, og ikke røre sig for at faa slig forførende Lærdom bortfjernet«, – et led i et voldsomt angreb på »de vantro Præster i Sjællands Stift«, hvis »Vantroens og Dødens Prædiken kun kan føre til Død og Vantro«. ⁷³ Det er imidlertid tydeligt, at overraskelsen over mødet med Vilh. Beck er positiv, og andre grundtvigianere ventede – som Birkedal i årevis havde ventet og håbet på, at vennen Carl Fog i Skjold skulle give sig over – blot på, at Beck skulle besinde sig og komme helt med. I 1865 skriver Hoff, der hidtil havde stået ham nær, at »i de sidste Aar har Guds uforskyldte Naade gennem Daab og Nadver været Kærnen i hans Prædiken, og han har ikke været blind for Gudsordets Kraft og Væsen, han har udviklet sig godt, og der er store Kræfter og mageløs Nidkærlighed i ham«, ⁷⁴ og endnu 1868 kunne Birkedal, i godt lune, finde på at sige, at Beck »er skikket som få til at blive grundtvigianer, bliver han ikke det, bliver han ingenting«. ⁷⁵

Vennen C. V. Gøtzsche kunne da også i 90'erne udtale, at efter Becks optagelse i Indre Missions bestyrelse »indtraadte der en lille Tid, hvor man fra grundtvigsk side stærkt søgte at drage Beck til sig og vist ogsaa gjorde sig Haab om, at det skulde ske. Hvor meget Beck i den Tid af sin Udvikling tilegnede sig af de grundtvigske f.Eks. m.H.t Sakramenterne, tør jeg ikke sige noget om«. ⁷⁶

Selv indrømmede Vilh. Beck 1860 i anledning af biskop Martensens ængstelse for, at han var blevet eller var ved at blive grundtvigianer, at han ganske vist havde følt sig noget tiltrukket af den grundtvigske retning og ogsaa dér fundet noget godt, han ville beholde, men dens »Ledeløshed i dogmatisk Henseende« og dens opfattelse af »den kirkelige Samfundsorden« medførte, at han aldrig virkelig ville kunne støtte sig til denne retning. ⁷⁷

Fire år senere frabeder Vilh. Beck sig, at Johs. Clausen konstant udnævner ham til grundtvigianer; »jeg har nu i 8 Aar staaet som karakteriseret Grundtvigianer uden Anciennitet, og (...) mere bliver jeg aldrig; thi jeg faaer aldrig nogen Anciennitet i den Vaabenart; derfor borger Dig blandt Andet min medfødte Frihedsfølelse og min inkarnerede Stivsindethed«. ⁷⁸

Året efter slog han fast – denne gang offentligt og med brod mod pietisterne, at han ikke hørte til nogen af de stridende retninger »og vil ikke høre dertil, – dertil har jeg min *Frihed* for kjær«. ⁷⁹

Der er næppe grund til at betvivle oprigtigheden i Vilh. Becks gentagne påstand om, at han længst muligt nærede det håb, at Indre Mission kunne være mødested for alt, hvad der var åndeligt liv i, og udgangspunkt for den levende menigheds missionerende aktivitet, ⁸⁰ lige-

som det formodentlig foresvævede ham, at i mødetalerne og bladartiklerne sang hver fugl med sit næb, dog uden at fremføre særmeninger, uden polemik, kun til opbyggelse.⁸¹

Synspunktet var naivt og urealistisk, hvilket Beck selv tankeløst demonstrerede ved at forsyne andre skribenters artikler i Missionstiden med korrigerende fodnoter, når deres synspunkter afveg fra hans, mens der naturligvis ikke var nogen til på tilsvarende måde at censurere ham. Johs. Clausen var en større analytiker og så ret hurtigt, at foreningen tenderede mod retningsdannelse. Ved et samvær på Borchs Kollegium 1865 med teologiske studenter gjorde han frimodigt opmærksom på, at grundtvigianerne ikke var ene om at repræsentere den levende menighed; ganske vist prøvede de at få betegnet alt, hvad der var anderledes, som død skriftteologi eller syg pietisme og bogstavtrældom, men de sloges faktisk med en kristendomsretning, som ikke fandtes. Derimod, hævdede Clausen, var der »en anden Retning, en anden Afdeling af den levende Menighed, som samlede i sig saare mange Sjæle og ganske vist langt flere end den førstnævnte kirkelige Retning, og at man med Urette kunde kalde Sjælene i denne Pietister, Lov- eller Bogstavtrælle, ihvorvel det maatte indrømmes, at denne havde draget meget Nytte af den grundtvigske Menigheds Retning, navnlig med Hensyn til Vurderingen af Sakramenterne«. Og denne retning var og burde være bæreren af den indre Mission, hvis måde at virke på den grundtvigske menighed ikke ville have med at gøre.⁸²

Ved midten af 1860'erne kunne det se ud, som om både Beck og Clausen kunne få ret. Den unge grundtvigske kapellan A. Kirkeby var stadig virksom medarbejder ved møder og blad, og det samme gjaldt unge præster, der med islæt af ortodoksi og pietisme dog ikke kunne karakteriseres som ortodokse eller pietister – og da slet ikke som grundtvigianere, deriblandt biskop Laubs svigersønner, *Emil Jespersen*, Becks afløser i Ubbø, og *G. Schepelern*, KirkeHelsing, en tid Becks eftermand inden for den sjællandske Indre Mission.⁸³ Og 1865 stiftedes *Københavns Indre Mission* med initiativtagere af samme observans, således *Rud. Frimodt* og *Rud. Volf*.

Men skismaet var på vej, og en bagatel på 4 sider i *Den indre Missions Tidende* i maj 1865 gjorde det klart, nemlig en artikel af Vilh. Beck med titlen: *Tør Du bede for de Døde?*⁸⁴ Baggrunden for artiklen var utvivlsomt frikirkepræsten *N. P. Grunnets* »Sendebrev« til de midtjyske lutheranere med understegning af, at den missionsforening, de nylig havde tilsluttet sig, havde den *Jens Dyrholm* til missionær, der på grundtvigsk vis docerede omvendelse efter døden, og havde den Vilh. Beck som ledende skikkelse, der også på det nærmeste var grundtvigia-

ner.⁸⁵ Becks artikel er afbalanceret og upolemisk i tonefaldet, nævner hverken Grunnet, Dyrholm, grundtvigianere eller midtjyske luthere, men advarer stilfærdigt mod efterligning af katolikkernes sjælemesser i form af bøn for vore døde; vi må hellere bede for hinanden, mens vi lever, da det er menneskets livstid på jorden, der er nådetid.

Med dette emne, som indebar afvisning af tanken om omvendelse i dødsriget, rørte Vilh. Beck ved en af grundtvigianismens kardinalledere, der siden Grundtvigs stillingtagen i begyndelsen af 1830'erne havde udløst voldsomme lægmandsteologiske stridigheder, havde splittet den ene gudelige forsamling efter den anden og gjort fordums trosfæller til på det nærmeste fjender for livet.⁸⁶ Becks grundtvigianer-ven V. J. Hoff reagerede da også hurtigt med pjecen *Tør Du bede for de Døde? Et Svar til Pastor Vilhelm Beck* (1865).⁸⁷ Når svaret udkom særskilt, skyldtes det forudgående aftale med Beck, der nødigt ville optage svaret, da han »føjte sig bundet ved en tidligere Udtalelse om ikke at aabne Bladets Spalter for nogen Strid om kirkelige Spørgsmaal.⁸⁸

Hoff bygger sit håb om muligheden af omvendelse efter døden på, »at Sædekornet, der nedlagdes i Hjærtet ved Daaben, men som hos mange ikke kom til at gro her i Livet, at det endnu i de dødes Rige skal komme til at spire (...) *Jeg tror, at Kristus er »nedfaren til Helvede*«, og det for at bringe Evangeliet til de dødes Rige, og denne Frelsergjer-ning, den troer jeg endnu stedse fortsættes der« (s. 12).

Også Hoffs svar er i urban form, og Beck finder det forbilledligt for tidens stridshænder, fordi det midt i uenigheden dog er kærligt. Beck lod iøvrigt, som intet var hændt – og troede formodentlig, at intet var hændt; han indbød Hoff til nyt skovmøde (»jeg synes, at jeg holder mere af dig, fordi vi to sådan har været oppe at skændes, det lufter så godt«),⁸⁹ – men Hoff deltog ikke i flere møder sammen med Beck, og det er mærkbart, at hans syn på Beck og hans forhold til Beck er ændret: De kan ikke gå i spænd sammen, betror han en bekendt, Beck er uklar med sig selv og holder kun missionsforeningen sammen ved at gøre indrømmelser snart til pietisterne, snart til grundtvigianerne i foreningen. Hoff tror ikke, at foreningen fortsat kan holde sammen og foreslår allerede nu: »lad så de to livsstrømninger (hvis man kan kalde pietismen således) gå hver sin vej, så skal det kendes, hvem der har fremtiden for sig om en snes år eller to«. Han ønsker for alvor en kamp mellem de to retninger og erklærer bombastisk, at »vi må gøre noget for at slå pietismen ihjel, inden den dør stråddøden, for ellers kommer den jo aldrig i Valhal«.⁹⁰

Divergens vedrørende omvendelse efter døden rejser spørgs-

målet, hvorvidt Vilh. Beck var i egentlig forstand præget af grundtvigsk kristendomssyn. Det synes almindelig antaget, at det var han, specielt i sakramentsynet,⁹¹ men problemet har aldrig været grundigt udforsket⁹² og kan heller ikke kulegraves her.

Grundtvig selv, der ifølge Martensen »angriber Alt, hvad der ikke er hans Eget«,⁹³ var – som *Otto Møller* røber – ikke i tvivl. Da Vilh. Becks navn blev nævnt under et samvær hos Grundtvig mellem ham og *Gunni Busck*, udtalte Busck, at Beck havde vakt et menighedsliv i Ubby. Grundtvig spurgte: »Hvordan kan *han* samle en Menighed, der ikke ved, hvad Menigheden skal samles om?« Busck indvendte: »Han prædiker virkelig Evangeliet og samler jo om Daab og Nadver«. Grundtvig: »Han samler om sig selv!« Busck: »Han samler om Herren«. Grundtvig højere: »Han samler om sig selv!« Busck: »Ja, jeg vil ikke sige dig imod, men-«. Grundtvig: »For saadan er det!«⁹⁴

Historien, der – når den stammer fra en grundtvigsk præst – næppe kan være en skrøne, røber unægtelig mere (og mere ufordelagtigt) om Grundtvig end om Vilh. Beck og er en bekræftelse på de mange modstandervidnesbyrd om Grundtvigs umedgørlighed. Han kendte ikke Vilh. Beck personligt, sådan som Gunni Busck og Otto Møller gjorde. Busck siger, at Beck samlede om dåb og nadver, og det gjorde han unægtelig – og gjorde det så gennemført i hele sin præstegerning, at der synes almindelig enighed om, at det var hans grundtvigske arv. Det er imidlertid ganske provinsielt uden videre at betragte Grundtvig som ophav til eller inspiration for al sakramental kristendom i Danmark efter 1825. Der kunne dog komme – og der kom – impulser udefra, specielt fra Tyskland (eksempelvis *Wilh. Löhe* og *Erlangen*-teologerne, repræsentanter for *Neuluthertum*)⁹⁵ og for den sags skyld også fra England (Oxfordbevægelsen).⁹⁶ H. Martensens sakramentopfattelse er næppe afhængig af Grundtvig, men tydeligvis påvirket af tysk nyortodoks lære; og f.eks. *L. Gude: Den hellige Nadvere* I-II (1874-1887) er et værk, der viser, hvordan der herhjemme i 1800-tallet kunne arbejdes teologisk med sakramentlæren uden om al Grundtvig-påvirkning. Endog en grundtvigsk præst som Vilh. Birkedal må det siges om, at hans postille *Synd og Naade* (1848-49) indeholder adskillige sakramentbetragtninger, der umuligt kan være udgået fra Grundtvigs værksted. Netop med sakramentforståelsen arbejdedes der i 1800-tallet overalt på protestantisk grund med stor intensitet både fagteologisk og homiletisk.

Vilh. Beck hævder helt fra sine unge præsteår stædigt, at han ikke havde sit sakramentsyn fra Grundtvig eller grundtvigianismen. Så tidligt som 1859 går Johs. Clausen i rette med ham, fordi han alt for

påtrængende prøver at påføre andre sin egen nyerhvervede erkendelse af sakramenternes betydning som kristendommens »hængsler« og »grundpiller«, men Clausen, der er i en rabiats antigrundtvigsk periode, bebrejder ham ikke i den anledning nogen grundtvigsk smitte, hvilket er påfaldende.⁹⁷ Sidst på året 1866 erkender Beck, at han frastødes af grundtvigianerne samtidig med, at han »bestandig grundfæstes mere og mere i det, hvori jeg berører dem stærkt, nemlig den hele Betragtning af Troen og Daaben (...) Det er mig ogsaa et Bevis for, at denne Betragtning af Troen og Daaben, som jeg ikke har faaet ad grundtvigsk Vej, er ikke specifik grundtvigsk, men almen kristelig«.⁹⁸

Faktisk er Vilh. Becks sakramentopfattelse forskellig fra Grundtvigs (omend den minder en del om mange grundtvigske præsters). Det forskellige antropologiske udgangspunkt betinger forskellen i sakramentsyn; ud over retfærdiggørelsestanken (den evigt gældende syndsforladelse skænket i dåben, nadveren som pant på denne syndsforladelse) docerer Beck en groft markeret substantiel sakramentlære (trosspiren nedlagt i dåben, næring til opstandelseslegemet i nadveren), mens han er tilbageholdende over for Grundtvigs af Irenæus inspirerede *recapitulatio*-tanke (»at han, som dyrt os købte, guddommelig vil vandre så i alle sine døbte«). Den substantielle sakramentlære hører sammen med forestillingen om dåb og nadver som individuelt bestemte gudshandlinger. Den døbende og nadverfejrende menighed som sådan har Beck ikke blik for, og det næsten ekstatiske over Grundtvigs menighedsbegreb er ham ganske fremmed. »De helliges samfund« er for Beck ikke gudstjenestefællesskabet, men konventikelsamværet, – iøvrigt det punkt, hvor Beck tidligst markerede en distance til grundtvigianerne.⁹⁹

Det grundtvigske *Shibboleth* var »trosordet«, den apostolske trosbekendelse som på én gang dåbspagten, dåbsvilkåret (forsagelse og tro) for den enkelte og samtidig den hellige kæde, der følger slægt til slægt af Guds folk, – den uforandrede og uforanderlige trosregel, der har lydt fra mund til mund gennem århundrederne. Just i Vilh. Becks fremtrædelsesperiode var i grundtvigske kredse troen på »trosordet« inde i sin allermest hektiske epoke. Fra 1840 docerede Grundtvig, at trosbekendelsen var »et Ord af Herrens egen Mund«, ¹⁰⁰ og 1861 erklærede han enhver, der ikke ville »lade Troes-Ordet ved Daaben gjælde som et Ord til os af Herrens egen Mund«, for at have stillet sig uden for den kristne menighed.¹⁰¹ Det var i de samme år, man identificerede *Apostolicum* med Kristus selv,¹⁰² og E. Christiani forsikrede, at hvis man flyttede trosordet »blot en Fingersbred paa den anden Side Himmelfarten, bliver Trosordet kun Trosbekjendelse og ikke andet, saa kunde al den Kamp være sparet, som her er kæmpet om Kejserens Skjæg«.¹⁰³

Endnu 1883 kalder pastor *C. J. Brandt* læren om »ordet af Herrens egen mund« for »den egentlige »Grundtvigianisme««. ¹⁰⁴

Johs. Clausen påtaler nogle gange Vilh. Bechs opfattelse og brug af »trosordet«, som han kalder »aldeles enestaaende« og vel ikke helt grundtvigsk, men dog så nært beslægtet dermed, at mange ikke vil kunne høre forskel. ¹⁰⁵ Det er ikke helt klart, hvad Clausen tænker på, men man kan have sin mistanke. I *Fjorten Prædikener* (1867, holdt under Jyllands-rejsen 1865) bruger Beck gentagne gange det grundtvigsk-klingende udtryk »Ordet af vor Herres Mund«, men han mener hermed tydeligvis *ikke* den apostolske trosbekendelse, der iøvrigt (på dengang god grundtvigsk vis) indgår som integreret led i flere af prædikenerne, hvor den introduceres som »Troen«, f.eks. »den ene Tro, hvorom Du blev spurgt, da den Herre Kristus kaldte Dig« eller blot »din Barnetro«. ¹⁰⁶

»Ordet af vor Herres Mund« bruges (med en enkelt undtagelse) altid i forbindelse med sakramenterne og da åbenbart som et koncentrat af ritual- og indstiftelsesord, nemlig om tilsagnet: »Dine synder forlades dig«. ¹⁰⁷ Vendingen, der ikke er fundet i det senere forfatter-skab, virker da omtrent som det grundtvigske: »kun ved badet og ved bordet høre vi Guds ord til os«, – dog med udeladelse af »kun«! Selv den gamle, nærmest bibelfundamentalistiske Vilh. Beck kan 1899 sige: »Der staar ingen Steder i den hellige Skrift, at dine Synder ere Dig forladne, men i din Daab er det sagt til Dig med dit Navns Nævnelse«. ¹⁰⁸

Nærmest til den tankegang og udtryksmåde, Johs. Clausen anker over, kommer nok en passus fra 1870, hvor det hedder, at »naar jeg skal nævne Grundformen for al sand Bekjendelse, den Bekjendelse, hvori alle Guds Børns Bekjendelse maa ligne hverandre, saa vil jeg nævne *den apostolske Trosbekjendelse*, de tre Troens Artikler, som altid have været og baaret Navn af »Troens Regel« i den kristne Menighed, dette trefoldige Blad, som er *vor Herres Jesu Kristi Tro*, forskjellig fra alt Andet, som Mennesker have lavet sammen og kaldet Tro, dette trefoldige Blad, som er *Saligheds-Vilkaaret* for enhver Sjæl, der vil frelses, ikke Menneskeværk, men som Skovens grønne Blade vor Herres eget Værk, denne Tro, som vor Herre Jesus aandede ind i vore Barnehjerter den Dag, han plantede os ved Bækken i vor Daab, – det er Grundformen, hvori alle troende Menneskers Bekjendelse maa ligne hverandre og stemme overens«. ¹⁰⁹

Trods lighedspunkterne er det tydeligt, at Vilh. Beck med Søren Kierkegaard valgte »at lade Grundtvig beholde hvad hans er: den mageløse Opdagelse«. ¹¹⁰

III

At det ikke var tilrådeligt at sætte sig op mod frihedsbesyngeren N. F. S. Grundtvigs anskuelser, fik professor *Fr. Hammerich* anskuel-sesundervisning i ved det første grundtvigske vennemøde 1863, der var arrangeret for at hylde den 80årige, ikke for at debattere hans ideer. Hammerich vovede at tale mod den form for præstefrihed, hvis indfø-relse Grundtvig lige forinden endnu en gang havde gjort til et spørgs-mål om forbliven i Folkekirken, – et standpunkt og en trussel, som næppe mange mere kunne tage højtideligt. Grundtvig var dybt fortør-net på Hammerich og afbrød ham, som han havde for vane, flere gange. Hammerich vovede aldrig siden, mens Grundtvig levede, at tilkendegive et særstandpunkt.¹¹¹ Ved det næste vennemøde 1865 ud-talte *C. J. Brandt* for en sikkerheds skyld i sin velkomst tillid til, at »kærlighedens og sandhedens ånd, som havde indkaldt til mødet, også vilde lede og styre det«. ¹¹² Så var det sagt, at der ikke måtte forekomme episoder, der kunne fortrædige den gamle, der iøvrigt holdt 6 foredrag på 2 dage. Det var dog lykkedes en kontrær person, lægmanden *Niels Johansen*, veteran fra de gudelige forsamlinger, at skaffe sig adgang. Da ordet blev givet frit, meldte hans sig som taler og blev af Brandt formanet til kun at *hædre* æresgæsten, da en afvigelse let kunne skabe misstemning, men ved synet af Niels Johansen, fortæller denne selv, »rejste Hr. Biskop Grundtvig sig, og som en Mand der har Myndig-hed, udtalte han med dyb og barsk Stemme: »Han er jo ikke af vore««. Derefter var det udelukket, at manden, stemplet som én, der ikke hørte til vennelaget, kunne komme til orde.¹¹³

Det var for så vidt samme dom, der fældedes over Vilh. Beck, og på en vis måde samme skæbne, der overgik ham, da man fra grundtvigsk side tabte tålmodigheden med ham. Af enkeltepisoder var ordvekslin-gen med Hoff nok den, der åbnede mange grundtvigianeres øjne for, at afstanden var en realitet. Ydre forhold forstærkede uoverensstemmel-ser til modsætninger. Et af disse var der hele tiden, men er umuligt at beskrive, da der kræves et statistisk materiale, som i alt fald jeg ikke er i stand til at mobilisere, nemlig Indre Missions år for år øgede styrke, ikke mindst den vistnok overvældende tilslutning i Jylland efter Vilh. Becks og Johs. Clausens Jyllands-rejse 1865, (som måske er noget overvurderet)¹¹⁴ og især efter Becks forflyttelse til Ørum-Ginnerup pa-storat på Djursland først på året 1866 – med det kolossale nye virkefelt, der åbnede sig for hans energiudfoldelse. Den grundtvigske irritation over denne jordskredsagtige tilgang, som glimtvis giver sig til kende, hører til baggrundskræfterne, men er absolut en faktor, der må regnes med. Den gjorde adskillige grundtvigske præster stærkt pirrelige over

for missionskolportørernes virke lokalt og medførte højst sandsynligt nålestiksmanøvrer fra begge sider.¹¹⁵ Egentlig påvisning af denne side af sagen må ligge uden for dette arbejdes rammer.

Af enkeltbegivenheder er der ingen tvivl om, at *Ryslinge-sagen* slog dybe skår. I efteråret 1865 blev Vilh. Birkedal af politiske grunde afsat som sognepræst i Ryslinge, men hans menighed, deriblandt en mængde sognebåndsløsere, ville ikke give afkald på ham. Uden at træde ud af Folkekirken improviserede de en frimenighed omkring Birkedals person, en foreteelse, der ikke var hjemmel for i kirkelig lovgivning eller ordning. Fra kirkeledelsens side forestillede man sig åbenbart, at udnævnelse af en anden kendt vækkelsesprædikant kunne bringe de lokale forhold i lave. Det forlød i grundtvigske kredse, at den tjenstledige Vilh. Beck blev anmodet om at søge embedet, men at man opgav hans kandidatur, da han erklærede, at han i givet fald ville arrangere sig med Birkedal om sognekirkens brug.¹¹⁶ Rygtet har ikke kunnet bekræftes, men ses heller ikke at være klart dementeret.¹¹⁷ I alt fald blev den ligeledes tjenstledige Johs. Clausen opfordret fra ministeriel side, og da han havde fået klart tilkendegivet, at der ikke ville blive taget hensyn til en ansøgning fra Birkedal, gav han efter, bl.a. af ængstelse for, at han ellers risikerede, »at jeg ikke i lang Tid kunde blive befordret«. Efter Becks råd havde han opsøgt Birkedal i håb om at komme til en forståelse med ham, men mødte kun bitterhed og foragt og blev i grundtvigske præstekredse betragtet som »skruebrækker«.¹¹⁸ *Dansk Kirketidende* mente, at ideen var biskop Martensens, da han gerne ville have Clausen bundet i fast embede i stedet for at have ham til at farte rundt som Indre Missions rejsepræst, og dertil opnåede, at Birkedal blev spærret ude fra folkekirkelig tjeneste.¹¹⁹

Clausen var forpint over den fjendtlige reaktion, han var udsat for, og bad Beck om offentlig støtte med den begrundelse, at han stod grundtvigianerne nærmere end han selv.¹²⁰ Vilh. Becks svar viser hans uskrømtede hengivenhed for grundtvigske venner. Clausen havde i sit brev brugt vendingen, at »jeg er ingen Fjende af Guds Børn, om de ogsaa ere Grundtvigianere«, hvortil Beck svarede, at det ganske vist var udtryk for et mildere sind mod de grundtvigske end forhen, »men det er altfor negativt et Sindelag, som ogsaa fremkalder et negativt Standpunkt overfor Samliv og Samvirken, naar man skal leve sammen med dem. Det Positive er: »jeg er Ven af Guds Børn, om ogsaa de ere Grundtvigianere«, og det er mit Standpunkt; og det er det Hele, hvori jeg staaer de Mennesker nærmere end Du«.¹²¹

Med dette svar var Johs. Clausen ikke tilfreds; det forekom ham, at Beck søgte vanskeligheden ved et fremtidigt samvirke hos ham og ikke

hos Birkedal og hans parti. »Troer Du, de vil have med mig at gjøre, naar jeg ikke vil gaae ind paa deres Meninger?« og han beder Beck påvise bare ét sted i landet, hvor de to retninger har kunnet gå hånd i hånd, og svarer selv, at »Grundtvigs Tanke om en særegen Klarhed og Fremmelighed« hos dem umuliggør noget sådant. Iøvrigt profeterer han, at denne begivenhed vil få indflydelse på missionsforeningen og vise, hvor umuligt det er inden for den at samle to menighedsretninger.¹²²

Vilh. Beck nægtede eksistensen (i Ryslinge) af andet end »en grundtvigsk Guds Flok« og »en antigrundtvigiansk og antikristelig Verdensflok«. Clausen må give afkald på den første flok, som han i givet fald skulle trække fra Birkedal, og indstille sig på at »vække iblandt de Vantro«. Profetien om missionsforeningen tror han ikke på, da den jo ikke skal indeslutte to partier, lige så lidt som dens ledere skal lade sig tvinge ind i noget parti; sker det, vil velsignelsen være borte.¹²³ Få dage senere foreslår Beck sin betrængte ven at tilbyde Birkedal, trods hans uforkammetheder, at bruge kirken til dåb og andre kirkelige handlinger og at tage mod sognebåndsløserne, som betjenes af Birkedal.¹²⁴ Johs. Clausen fik offentligt Vilh. Bechs støtte via en artikel i Missionstidenden. Beck synes, at Guds riges oprigtige venner burde glæde sig over, at der til Ryslinge var kommet en levende præst og ikke en »Dødbider« (det grundtvigske udtryk for, hvad Indre Mission senere kaldte »en vantro præst«). Ganske vist tilhører Clausen ikke samme kirkelige retning som Birkedal, men han er ikke kommet til Ryslinge for at sprede og nedbryde, hvad der er samlet og bygget op, men vil komme som en ven af det åndelige liv, der er i sognet.¹²⁵

Der var imidlertid ingen gensidighed til stede. Pastor *Chr. Hostrup* bebrejdede i uforsonlige ord Clausen hans handlemåde, og Beck, at han havde anbefalet Clausen, og anonyme angribere sekunderede.¹²⁶ I sin anmeldelse af Clausens tiltrædelsesprædiken fandt Beck, at Clausens rolige og kærlige udtryksmåde stod i grel modsætning til »de iskolde Ord«, der var skrevet mod ham. Når Birkedal og Clausen allerede har fundet ud af at leve i indbyrdes fordragelighed, burde folk langvejsfra ikke bringe ved til ufredens bål.¹²⁷

Johs. Clausen klarede sig langt bedre i Ryslinge end ventet, men Birkedal-kredsen var kommet for at blive, og dens eksistens var i høj grad med til at bestemme den kirkepolitiske debat i de følgende år til vedtagelsen af Valgmenighedsloven af 15. maj 1868. I den forudgående forrygende offentlige debat havde Johs. Clausen taget del med stor oplagthed som modstander af en sådan lovgivning. Hans og Becks gode ven, pastor *C. V. Gøtzsche*, udgav 1867-68 *Kirkeligt Maanedssblad* til at

modarbejde valgmenighedslovgivning og virke for en kirkeforfatning. Og en komité af præster, de fleste i venligt forhold til Indre Mission, blev dannet til at aktivere præstekolleger til modstand mod frihedslovgivningens »opløsningstendenser«.¹²⁸

Som talsmand for den grundtvigske fløj fremhævede *Niels Lindberg* straks de aktionerende præsters forbindelse med Indre Mission og argumenterede derefter, som om det var Indre Mission, der stod bag og dermed tog stilling mod grundtvigianismen og dens kirkelige frihedsbestræbelser; det ville dog tjene foreningens eget virke bedst med størst mulig kirkelig frihed. Undervejs falder der drøje hug mod disse missionsfolk, »der give sig ud forat omvende Medlemmer af den Danske Folkekirke« og mod dette private selskab, som »omspænder Folkekirken med et Net af Prædikanter, der forfølge Selskabets særegne Parti-formaal og som ingen kirkelig Styrelse kan kontrollere« med samt de halvthundrede kolportører, der skal »konkurrere med Landets 1000 Præster,« dog uden at have folkekirkeligt ansvar, da de »staae kun under V. Becks Tilsyn, hvad i og for sig ikke kan være saa saare betryggende for Folkekirken«.¹²⁹

Lindbergs udgangspunkt var imidlertid forkert. Clausen havde forlængst internt prøvet at mobilisere bestyrelsen og Missionstidenden i kampen,¹³⁰ men var blevet afvist. Rønne havde bekendt kulør ved at tage afstand fra synspunkterne i Gøtzsches blad¹³¹ og meldte sig nu over for Lindberg som tilhænger af Valgmenighedsloven,¹³² og Beck havde ladet Clausen vide, at han var komplet ligeglad; »alle Love paa Kirkens Enemærker ere mig det Ligegyldigste af Verden, naar jeg bare maae faae Lov at være lovløs. Alle Adresser i den Sag gaae i Papirkurven«.¹³³ Provokeret af Lindberg lod han offentligheden vide, at Indre Missions bestyrelse ikke befattede sig med kirkepolitik og derfor heller ikke prøvede at øve indflydelse på missionsvennernes standpunkttagen.¹³⁴ Naturligvis indrømmede Lindberg ikke at have fejlopfattet situationen, men skelnede dialektisk mellem »den indre Mission« og »Foreningen for den indre Mission«, og hvis ikke et betragteligt antal præster tilkendegav det modsatte, ville han hævde, at »den indre Mission« optrådte imod loven. Om Becks erklæring hedder det, at den »falder til Jorden som en intetsigende Bemærkning«, da jo ingen har beskyldt bestyrelsen for at øve pression.¹³⁵

Bortset fra et par boganmeldelser forholdt Vilh. Beck sig tavs om emnet, mens striden stod på. Først en tid efter, at loven var vedtaget og de første valgmenigheder dannet, lod han offentligheden vide, at han ganske vist selv fandt loven betydningsløs, men dog godt forstod Clausen og hans medkæmpere, der nægtede at række hånd til fremme

af det grundtvigske partis anliggender, især med tanke på den ufordragelighed, grundtvigianerne stadig stærkere viste andre troende og især Indre Missions venner. Valgmenighedsdannelsen i Kerteminde, hvor der nylig var ansat »en dygtig, nidkjær, evangelisk Præst, som ethvert Samfund af Troende kunde være vel tjent med, men som ikke er god nok for Grundtvigianerne« viste, at Clausen havde haft ret i bedømmelsen af hele postyret som en partisag.¹³⁶

Det er på dette tidspunkt overordentlig mærkbart, at der er sket en voldsom nedkøling af forholdet mellem ordførerne for de to retninger. Niels Lindberg, om hvem selv hans venner erklærede, at han »dypede sin pen i gift«,¹³⁷ benyttede stadig hyppigere lejligheder til at vise Indre Mission, Clausen, Beck og kolportørerne sin foragt, mens Beck – trods påtalebreve fra Rønne¹³⁸ – til gengæld ikke kunne tilbageholde sin bitterhed og skuffelse. Der er tydeligt nok kommet personlige momenter til.

IV

Mange opfatter formentlig Vilh. Beck som en udpræget kampnatur, en ægte *fighter*, åndeligt tykhudet, robust, garvet. Det er en fejltagelse. Han var alt andet, var et følelsesmenneske, let påvirkelig, og et nervebetonet menneske, nærtagende, sen til at glemme forurettelser eller formodede forurettelser. Han vidste det selv, og det var antagelig grunden til, at han længst muligt undgik strid, og også grunden til det ejendommelige træk, at han så vidt muligt afstod fra at læse de stridskrifter, der blev skrevet imod ham. I et af de ældste offentliggjorte breve bebrejder Clausen ham »en vis Pirrelighed«, som brevudgivelsen, sønnen Axel Beck, tilskriver en – iøvrigt udokumenteret – åndelig krise; den har nok snarere hørt til hans natur.¹³⁹

Et tidligt udslag af en sådan pirrelighed fik varig betydning i dansk kirkehistorie. Ved *Det danske Missionsselskabs* sommermøde i Sorø 1864¹⁴⁰ talte Vilh. Beck den første mødedag om forholdet mellem ydre og indre mission, et tema, som C. F. Rønne tog op 1861 og jævnligen siden. Begivenhedsforløbet er næsten mørklagt i samtidsreferaterne, men det fremgår klart af eftertidsreaktioner, at der på mødet var forekommet episoder af ubehagelig karakter. Beck foreholdt forsamlingen det urimelige i, at uomvendte præster, der intet gjorde for at omvende egne sogneboere, engageredes i en forening til hedningernes omvendelse. Kun i de helliges samfund kunne der med sandhed virkes for hedningers frelse, og ydre missionsmøder burde ikke holdes i døde sogne, men indre mission måtte være forudsætningen for ydre mission.¹⁴¹ Beck blev med indignation afvist af formanden, dr. Chr. Kal-

kar, og et stort antal præster, der erklærede, at man ikke således kunne sætte skel mellem åndeligt liv og åndelig død, og at det var folkekirkeligt rigtigt at føre hedningemissionssagen frem også på døde egne.¹⁴² Kun en enkelt deltager (dr. V. Rothe) støttede Beck.

Denne episode glemte Vilh. Beck ikke;¹⁴³ på grund af den afvisning, han her blev udsat for, bar han siden nag til Det danske Missionsselskab og havde svært ved at holde en lurende afsky i ave, også efter at han selv havde fået sæde i bestyrelsen og dermed nogen indflydelse. Sagen er så meget mere bemærkelsesværdig, som dr. Kalkar egentlig havde samme sigte med ydre missions-arbejdet som Beck med Indre Mission: »et fælleskirkeligt foretagende, som hele den danske kirke sluttede op om«.¹⁴⁴

Efter min vurdering var det ikke primært teologiske eller kirkepolitiske modsætninger, der fra midten af 60'erne gjorde revnen mellem grundtvigianismen og Indre Mission til en kløft; de spillede en rolle, men afgørende var personlige forhold.

Det første og måske væsentligste af disse problemer var grundtvigianiseringen af menighedslivet i Ubby. Efter faderens død 1865 måtte Vilh. Beck som tjenstledig kapellan søge embede, og i begyndelsen af 1866 flyttede han til Jylland, til Ørum-Ginnerup pastorat, hvilket medførte, at han vandt endog meget store befolkningsgrupper i Jylland for Indre Mission, uden at det dog for ham kunne opveje tabet af Ubby-menigheden.

»Beck skal bort nu, og mange vil sørge hjerteligt derover. Meget af, hvad der er bygget op ved ham vil ved Guds nåde stå fast, thi der er virkelig liv deri«, skriver V. J. Hoff til en bekendt. »Meget vil også falde, når han er borte, fordi det er noget udvortes skrammel, men det føler han godt og har længe følt det, og arbejdet derimod i de senere år«.¹⁴⁵

Dette blev skrevet før Becks og Hoffes dyst om bønner for de døde; bagefter forkynder Hoff dødsdommen over hele missionsforeningen, fordi dens grundtvigske og pietistiske fløj kun holdes sammen af Becks personlige bestræbelser, der dog former sig som »urigtige indrømmelser til begge sider«, men nu er Hoff blevet krigerisk og er opsat på at få pietismen slået ihjel.¹⁴⁶

At Beck holdt oprigtigt af Ubby-menigheden, giver han ofte udtryk for; »vi ere voxede sammen her i Uby, og vi voxede sammen i Kristus«, skriver han allerede 1859,¹⁴⁷ og i erindringerne fortæller han et smukt træk fra indsættelsesgudstjenesten i Ørum, hvor han følte sig forknyttet ved at stå over for en ukendt menighed, men så skete det for hans natur ellers fremmedartede, at »i et Nu forsvandt Ørum Kirke

for mine Øjne, og jeg stod i Uby Kirke, rundt om mig saa jeg alle de kjære gamle Venner, alle i Bøn – i Bøn for mig – de havde jo lovet mig paa den Tid at bede for mig. Det Hele var kun et Nu. Strax var jeg igjen i Ørum Kirke, og saa kunde jeg selv bede og prædike med Frimodighed«. ¹⁴⁸

Da Beck advarede Clausen mod at søge erobringer gjort i Birkedal-kredsen, skrev han: »Lad os tænke os, om her kom en Mand efter os eller til os og vilde drage de Sjæle fra os, som Herren har ført til os, – hvor afskyeligt!« ¹⁴⁹ – Just dette »afskyelige« oplevede han selv kort efter. Næppe var han borte, før en helt bevidst grundtvigianisering af det beckske Nordvestsjælland satte ind. »At Grundtvigianerne søge at spille Muus i Uby, nu den gamle Hankat er anderswo engageret, undrer mig ikke«, skrev Clausen maliciøst, idet han vel godtede sig over sikrere at have analyseret det grundtvigske sindelag. ¹⁵⁰

Beck var både forarget og ængstelig. »Der er dog noget mormonagtigt ved disse Grundtvigianere«, skrev han og mente dermed, at de skød genvej ved at kile sig ind i bestående vækkelser i stedet for selv at skabe vækkelse. Han havde været på sin gamle egn i eftersommeren 1866 og var »aldeles uventet tilstede ved en Forsamling paa Ubberupgaarden«, hvor han havde, hvad han hidtil havde anset for gamle trofaste venner, men der blev gået grundigt til værks, for man havde indforskrevet Vilh. Birkedal fra Ryslinge og K. D. Konradsen helt fra Nautrup i Salling til at forkynde de grundtvigske sandheder. ¹⁵¹

Præcist ved samme tid begyndte Vilh. Beck at ytre sig anderledes end før om de grundtvigske. »Det glæder mig, at Du seer venligere paa Grundtvigianerne, medens jeg er nærved at see paa dem med dine gamle Øjne«, betror han vennen, der i Ryslinge havde fundet forholdene tåleligere end frygtet. ¹⁵²

I Ubby så lidt som andre steder gik omvæltningen stille af. Beck lægger skylden for uroen helt på grundtvigianerne, der »have voldsom travlt med mig i denne Tid (...) rasende over Ubyerne, der ikke vil lade sig bearbejde«. ¹⁵³ Det var efter at også Ernst Trier skulle have »spillet Fallit i Uby efter den første Prøve«. ¹⁵⁴ – Set fra Triers hold tog det sig anderledes ud. Mange af Ubby-menigheden var så vrede på grundtvigianerne og på den nye højskole, at et par af skolens venner »blev – billedlig talt – formelig overfaldne for nylig ved en begravelse«. En ung mand fra deres kreds, der havde meldt sig som højskoleelev, blev kaldt »et stakkels fra troen falden menneske«, og flere unge, der gerne ville på højskole, turde ikke eller mødtes med forbud hjemmefra. Om Trier selv gik den historie, at han rejste rundt og formanede folk til at foranstalte gilder. Alt dette talte Trier med Beck om, da de mødtes på

Ubberupgård, og »Beck bifalder naturligvis langt fra hans folks adfærd; men nu får vi se, om han har mod til at træde op derimod; og, om han nu har det, hvorvidt det da vil batte noget overfor hans folk. Jeg tror det nu næppe«. ¹⁵⁵ I sine erindringer lægger Trier ikke skjul på, at han særlig gerne ville i lag med folkene fra »det gudelige røre« på egnen; de, der delte Kristi tro, hørte jo sammen, »hvor meget jeg så end syntes, at jeg kunde have at rette på deres anskuelser, eller hvor meget jeg end misbilligede deres leve-vis på enkelte punkter«. Iøvrigt forekom det ham, at det netop var de gudeligt vakte, der trængte særlig til folkelig oplysning, ligesom han – med C. Kold – mente at finde de mest lydhøre elever i den kreds. ¹⁵⁶

Beck gjorde et ejendommeligt forsøg på at bringe skærmydslerne til ophør. Nogle måneder efter besøget i Ubby sendte han gennem *Den indre Missions Tidende*, dog uden »adresse«, som hilsen til den gamle menighed og vennekreds en færdigafpudset tale, han havde holdt under besøget, – et éngangsfænomen i hans forfatterskab: en udlagt allegori om *Paradisets Blomster*, der har samme stilk, »den Tro, hvorpaa vi ere døbte«, og som derfor ikke bør kævles om, hvem der sidder hjertebladet, Jesus, nærmest. Blomsterne er varianter af de helliges samfund og skal ikke plukke hinanden, blot fordi de ikke ser ens ud. Ikke desto mindre er det netop, hvad de forskellige samfund så ofte gør, fordi de ikke vil tåle forskellige farveskær hos hinanden. »De Samfund, som ligne den Blomst, der bøjer sig mod Jorden, ofte fulde af Taarer som Blomsten efter den stærke Regn, ville bestandig plukke i de Samfund, der ligne den Blomst, der sidder højt og vugger sig frit opad imod Himlen; og disse Samfund af glade og frejdige Guds Børn ville bestandig plukke i de andre Samfund af de Guds Børn, der ofte have Taarer i Øjet; de ville ikke lade hverandre gjælde for virkelige Paradisblomster, søge bestandig at plukke Sjælene fra hverandre«. Men sådan bør det ikke være: »Lad det glade Guds Barn have sin Glæde og vugge sig frit i sin Glæde imod Himlen (...) Men lad det tunge alvorlige Guds Barn ogsaa have Lov til at bøje sit Hoved«. ¹⁵⁷

Denne allegori var første, stilfærdigt formulerede variant af tesen om »de to flokke«, der således må have været gennem flere års fermentering, før den blev fremført direkte; den var vel det yderste, Beck kunne strække sig i retning af at imødekomme Triers anmodning om fredstiftelse, – og den forekommer noget forskellig fra Hoff's trang til at slå pietisme ihjel.

Thomas Rørdam, en iøvrigt fredsæl grundtvigsk præst, havde ikke fattet det personlige aspekt i Becks opsats, men skrev i *Budstikken*, at de to blomster på Livets Træ »efter vort Hjerteblads Villie« nok skulle

»sidde sammen i Fred, dog ikke lade hinanden i Fred«, idet de ikke blot har fælles grund, men også fælles opgave; den fælles grund giver freden, den fælles opgave bringer striden. Det os betroede er ikke til eget brug alene, derfor må vi bestandig råbe til hinanden: Se, hvad jeg har fundet, kom og del det med mig! Og der bliver strid, hvis den ene ikke vil slippe det falske, den anden ikke tage mod det sande. Rørdam kunne ikke anerkende nogen anden nådegave end glæde, som er det sande, og da apostlene ikke kendte nogen tårernes nådegave, må talen derom være det falske.¹⁵⁸

På denne opsats svarede Vilh. Beck aldrig. Da han mødte undren over, at han ignorerede et så kærligt ord, svarede han længe efter, at netop venligheden havde fået ham til at overveje en replik, som han dog havde opgivet, fordi Rørdams indlæg rummede så mange misforståelser, at svaret ville blive alt for vidtløftigt.¹⁵⁹ Antagelig har det deprimeret ham, at selv en mand af Rørdams gemyt ville fastholde, at pietisterne *skulle* gøres til grundtvigianere.

Beck fulgte forholdene på sin gamle egn med stor opmærksomhed og besøgte den to gange årligt. Efteråret 1867 erklærede han »det vakte Liv bevaret i det engang begyndte Spor uden at være ødelagt af Partivrøvlet«. Men han tilføjede, at den egentlige opvækkelsestid i Uby var forbi og måtte afløses af vækst i tro og helliggørelse. En opvækkelse har altså sine grænser; »hvad der har villet lade sig vække, er nu vakt; og nu gjælder det om at pleje om det vakte Liv, med Skjønksomhed at tage vare paa alle de Farer, der truer Menigheden, (...) at ikke Samlivet skal splittes ad«.¹⁶⁰ Det er uklart, om ordene skal dække over en uønsket udvikling i den gamle menighed, – de er i alt fald vidnesbyrd om, at Beck havde større psykologisk indsigt end mange af århundredets senere store, uden- og indenlandske vækkelsesprædikanter, der gik ud fra, at *alle* mennesker var tilgængelige for vækkelsesforkyndelsens specielle metodik.

Endnu 1868 kunne Beck glæde sig over at se det vakte liv vokse sin stille vækst i samklang med de beskikkede præster,¹⁶¹ men for 1869 er ingen udtalelse fundet, – det var det år, Beck proklamerede skilsmissem fra grundtvigianerne på landsbasis.¹⁶² Og 1870 nødsagedes han til at dementere rygter om, at »det meste af det Liv, som fandtes i min gamle Menighed i Uby, er blevet til intet, og det, som endnu er tilbage, er gaaet over til Grundtvigianismen«. Det er en røverhistorie, hævder Beck; omend der er »foregaaet en Sigtning«, er der dog »en levende Menighed tilbage i Uby, som endnu samles om det Ord, der lyder iblandt dem, et Samfund af Hellige, som intet Partivæsen endnu har formaaet at gjøre til intet«.¹⁶³

Senere udsagn tyder dog på, at Beck her foretager retouche. 1885 skriver han til pastor *Th. Elmqvist*,¹⁶⁴ en af hans unge venner fra dengang, der er blevet grundtvigianer, at drømmen om samarbejde med de grundtvigske om Indre Mission brast med hans forflyttelse til Jylland. »Man faldt fra grundtvigsk Side over min efterladte Menighed paa Sjælland for at grundtvigianisere dem; gamle Venner fra den Side talte ilde om min Virksomhed til min gamle Menighed for at faa den skilt fra min Paavirkning og faa den omdannet (...) Det kom til at staa klart for mig, at kun saa længe man gik med det Haab: »Beck kommer nok!« vilde man være Ven med mig og Indre Mission; men da det Haab brast – Beck kom ikke – så vendte Vinden sig. Man vilde kun »bruge« den indre Mission. Dette hører til mit Livs bittreste Erindringer og dybeste Sorger; jeg havde holdt mere af de Venner, end de holdt af mig». ¹⁶⁵ Og ganske vist hævder Beck at have indøvet den kunst ikke at lade solen gå ned over sin *vrede*, men *bitterheden* var ikke sådan at mane ned; den dukker op igen i erindringerne, der udkom i Becks dødsår, og det er stadig følelsen af at være blevet svigtet og modarbejdet af mennesker, han havde anset for venner, der piner ham. »Vennerne« er foruden Hoff (og Trier) en del socialt højtstående personer af begge køn i Ubby og omliggende sogne.¹⁶⁶ Den erfarne grundtvigske lægmand *Ludv. Mortensen* skrev i 1881, at det i Becks tid i Ubby en overgang så ud, »som om den hele Befolkning i Egnen skulde blive fuldstændig greben af denne Aandsbevægelse«, men når man nu berejser egnen, må man udbryde: »*hvor forandret!*« idet »alt det kirkelige Røre, som den Gang fandt Sted ligefra KirkeHelsinge, Gjerløv og til Kallundborg, i hvert Fald det Røre, der i Virkeligheden har sit Udspring fra et sandt, kristeligt Trosliv, paa faa Undtagelser nær, (...) for længe siden er gaaet over til den grundtvigske Livsretning«. ¹⁶⁷

Til disse irritamenter vedrørende personlige relationer mennesker imellem føjedes en personrettet journalistisk indsats, kulminerende 1867-68 med angreb på Vilh. Beck af en sådan karakter, at man i vore dage ville betegne den som en *hetz* eller en *skrækkampagne*. I intensitet og personrettethed minder den om 50ernes forfølgelse af A. G. Rudelbach, som dog svarede igen, hvilket Vilh. Beck stort set ikke gjorde.¹⁶⁸

En anonym person, vel en grundtvigsk præst, angreb Beck for at føre en forvrøvlet forkyndelse; i samme prædiken taler han om »det stærke Opvækkelsens Ord, som stormer løs mod den store Mængdes Vantro« og om Gud som den, der er i den stille sagte susen. Forfatteren konkluderer, at når Gud ikke er i stormen, er Helligånden ikke virksom i Indre Missions stormende foretagsomhed.¹⁶⁹ Niels Lindberg tog for en

gangs skyld Beck i forsvar og mindede om, at han havde vist hen til troen og dåben som den stille sagte susen og dermed brudt staven over den pietisme i hans forening, der »med Helvede vil skræmme Folk ind i Himmerig«. ¹⁷⁰ Rønne var rystet over den påstand, at det ikke var Helligånden, der drev værket i Indre Mission. Han ønskede bevist, at Indre Mission kun førte et voldsomt sprog, og forsikrede, at Indre Mission ville fred med brødrene og fælles kamp mod verden. ¹⁷¹ Vilh. Beck gav ikke livstegn fra sig.

Nu stod pastor *Nicolai Holten* rustet til sit storangreb. Fra at have været dybt interesseret i indre mission i sine yngste præsteår havde han udviklet sig til »kritisk grundtvigianer« og var nu fuldlødig partigænger. Om hans forhold til Indre Mission og Vilh. Beck 1867 er det belysende, at han om Becks og Clausens beretning om Jyllands-rejsen 1865 skrev, at »Præsterne klassificeredes efter den Maade, hvorpaa de i deres Præstegaarde og Kirker modtog DHrr. Visitorer«. Dette er direkte usandhed. Rejseberetningen rummer ikke ét ufordelagtigt ord om nogen præst, – tværtimod gives i altid positive vendinger udtryk for stor taknemlighed og glæde over venlig modtagelse og stor hjælpsomhed; kun om Snebjerg ytres forsigtigt, at »der dog ikke er saa megen Velsignelse ved Møderne, som naar de kunne holdes i fuld Samklang med Stedets Præst«; det erkendes, at de havde båret sig forkert ad ved ikke på forhånd at have skaffet sig sikker information om de stedlige forhold. ¹⁷² Beck dementerede ikke.

Selve storangrebet rummer så mange anker, at det næsten er uover-skueligt. ¹⁷³ Indre Mission burde have været et karitativt arbejde; ved at drive på vækkelse og samling af de vakte er den i stedet blevet et parti, der prøver kræfter med andre åndelige magter i Folkekirken (s. 673-81). Lægprædikantvirksomhed er berettiget, dog ikke i kraft af »et Kaldsbrev fra Hr. V. Beck«, og mødevirksomheden er, som den drives af præster og kolportører, blot øjeblikkelige slag i luften uden fremtids-aspekter. Missionstidenden er en misforståelse, der fælder hårde domme, men lukker af for polemisk ordveksling. Holten opfordrer direkte til duel: »om disse Linier ikke skulde have anden Virkning end den at nøde Pastor V. Beck til at træde frem i Discussionens Vaabenfrakke og med Polemikkens Sabel istedetfor, indsvøbt i den indbildte Fredsom-meligheds Slobrok, at uddele Finter, – da vil Forf. ikke anse dem som overflødige« (s. 684-87).

Bladets mange prædikener virker så ensartede, at de synes at repræ-sentere en ny homiletisk retning, der passende kunne kaldes »spørgs-målsretningen«: Kender du Kristus? Har du fundet Jesus? Er du på vejen? osv. I stedet burde prædikenen besvare spørgsmål. Men uanset

forfatternavnet under prædikenerne er de alle som »trukket over én Læst« og kan føres tilbage til Vilh. Beck, en personlighed, der både er og tydeligt nok vil være fremtrædende. Det synes ham ikke muligt at hengive sig i glæden over vor Herres kærlighed, men talen om Helvede må være ham en slags fornødenhed. Han kan ikke begrænse sig, er selvbeholdelig og mangler beskedenhed. »Han vil føre, det er sagen«. (s. 687-92)

Holten sammenligner ham med Grundtvig og finder, at de er diamentrale modsætninger, idet Grundtvig ikke blot er en mægtig personlighed med store syner og åndelig skaberkraft, men også er i stand til at bære en åndelig retning, fordi det, han har bragt, ikke er menneskeværk, og han iøvrigt har frabedt sig at blive betragtet som partileder. Grundtvig har udviklet sig gennem trange tiders ildprøve, mens Beck altid har haft succes, og dog har han kun formået at skabe en organisation, men intet organisk liv. »I ustyrlig Herskesyge« tenderer Indre Mission mod at ville identificere sig med »de helliges samfund«, skønt den er og bliver menneskeværk, mens den grundtvigske retning har sin styrke i at »have taget Stade paa Kirke-Grunden med sikkert Syn paa »den hellige almindelige Kirke« og Vilkaarene for at høre den til« (s. 692-97).

Heller ikke dette udfald svarede Vilh. Beck på. Det gjorde til gengæld Holtens moderate retningsfælle, dr. H. C. Rørdam, der anså det for en iøjnefaldende svaghed, at Holtens artikel udelukkende havde beskæftiget sig med negative træk, som om der intet positivt var at fremføre. Han fandt kritikken i alt væsentligt ubillig og omtalen af Vilh. Beck sårende.¹⁷⁴ Holtens svar på dette indlæg var henholdende, – han afventede flere reaktioner,¹⁷⁵ formentlig at Beck skulle tage hand-sken op. Dog havde Beck forinden meddelt offentligheden, at han vel havde hørt om angrebet, men ikke læst det, hvilket han heller ikke agtede at gøre. Han ønskede kun at slå fast, at Indre Mission påny var den angrebne part; »og vi lægge herved hele Ansaret fra os over paa dem, som kaste Striden ind i Guds Menighed og bringe Tvedragt imellem dem, som skulde staa sammen i den store Krig imod Satan og hans Rige«. ¹⁷⁶

Det næste angreb lurede lige om hjørnet, det mest dramatiske – og det mest hadske – af dem alle, forfatterinden *Pauline Worms* stribe af indlæg, der strakte sig over det meste af et år og efter min vurdering på intellektuelt forholdsvis højt niveau repræsenterer et etisk set lavmål i dansk kirkelig polemik. Begivenhedsforløbet er ofte beskrevet¹⁷⁷ og skal kun skitseres her; vægten lægges på indholdet af de hensynsløst personlige angreb.

Folk i Randers ønskede et missionsmøde med gudstjeneste i byen. Beck var villig til at komme, men da sognepræst *Dines Pontoppidan* fralagde sig alt medansvar, gik sagen til biskoppen, støttet af en adresse med indsamlede underskrifter. Biskoppen gav tilladelse, og arrangementet, det første af sin art i byen, afvikledes 11. december 1867.¹⁷⁸ Forinden havde Pauline Worm, præstedatter og stærkt grundtvigsk påvirket, i den lokale avis advaret mod at støtte adressen, fordi Indre Mission betragtede Danmark »som et Hedningeland, hvor der først nu, efter Hr. Pastor Vilh. Becks Fremtræden, skal skabes en christen Menighed«. I indlæggets slutning hed det, at »den, der ikke kan kalde det Christendom at foragte sit Fædreland og sit Folk, har (...) al mulig Grund til at *lukke* baade Kirkedør og Hjertedør for den indre Mission, saalænge dens Høvding fører saadan Tale«.¹⁷⁹

Få dage senere drog hun den nationale holdning helt i forgrunden. Hun anså ikke Beck for tysksindet, men han gik tyskernes ærende ved at bibringe almuen det indtryk, at det var folkets vantro og ugudelighed, der var skyld i Sønderjyllands nød og Danmarks fornedrelse. Manglen på nationalfølelse viste sig også i, at Indre Mission fortrinsvis udbredte tyske skrifter, og at man under krigen 1864 til hæren på Als havde sendt en lægprædikant, der var født prøjser, ikke talte ordentligt dansk »og ikke anseer vor Sag for retfærdig«.¹⁸⁰

Disse læserbreve medførte naturligvis, at gudstjenesten og det efterfølgende møde blev usædvanlig velbesøgt. Ved mødet benyttede Beck lejligheden til at fortælle om Indre Missions virksomhed, da det var gået op for ham, at byens befolkning var blevet fejlinformeret. Når der blev skrevet, at Indre Mission lærte danskerne at foragte folk og fædreland, ville han sige med Paulus: »Befat Dig ikke med Kjærlingesladder!« (fri gengivelse af 1. Tim 4,7: »skyde de vanhellige og kjerlingeagtige Fabler«)¹⁸¹ Forsvarere for Vilh. Beck har siden prøvet at skyde denne replik ind under kategorien »de beckske kvikke bemærkninger«, men det er klart, at udsagnet har skældsordskarakter og formentlig er et udslag af hans pirrelighed.

Det mest bemærkelsesværdige er, at Vilh. Beck også reagerede med skriftlige indlæg. Det skete i den landsdækkende avis *Fædrelandet*, som Pauline Worm så også søgte til, stærkt støttet af redaktør *Carl Ploug*, med gentagelse af de allerede fremsatte beskyldninger.¹⁸² Beck havde egentlig kun tænkt sig et ganske kort svar, men Johs. Clausen var rasende over dette direkte angreb fra løgnens rige og forlangte, at Beck måtte påvise det falske og opskruede i megen grundtvigsk fædrelandskærlighed.¹⁸³ I et udførligt svar forbandt Beck da også Pauline Worms angreb med den serie polemiske udfald fra grundtvigsk side, som Indre

Mission for tiden var genstand for. Det var missionens utilgivelige fejl, at den ikke tilslutter sig den grundtvigske retning, og Beck undlod ikke at understrege, at angrebene bestandig kom fra grundtvigsk side, hvorimod Indre Mission aldrig har angrebet grundtvigianismen, men tværtimod har modarbejdet den eksisterende tilbøjelighed til spaltning.¹⁸⁴

Carl Ploug tilskyndedes af digtervennen C. Hostrup til at holde polemikken i gang. Ligesom 1700tals-pietismen var Indre Mission tysk i sin rod og kvalte alle åndelige interesser hos almuen, men den var under fremmarch og burde følges med stor opmærksomhed, »for den gjør Blæst og er ifærd med at lave en stor Skin-Opvækkelse, hvorunder al Materialisme og folkelig Sløvhed kan skjule sig«. ¹⁸⁵ Ploug fulgte lydigt dette vink og erklærede missionen for »absolut skadelig«, hvis den ikke på én gang ville arbejde for det nationale og det religiøse liv. I så fald var den en retning, som »alle gode Danske Mænd bør forene sig om ved alle lovlige Midler at standse og kvæle«. ¹⁸⁶

Mod sin sædvane svarede Beck og måtte høre for, at han svarede. Pseudonymet P.S.N. fandt det klogest at tie. Modstanderne overbevises ikke, og vennerne behøver ikke at se svar på angrebene, men skræmmes måske snarere, for »hvor er det dog ikke vanskeligt at være Herre over sig selv under et Forsvar (...) Bliver ikke Forsvareren midt under sit formentlig nødvendige Selvforsvar mangel Gang selv til den angribende? Saa kommer Heftigheden, Vreden, Hidsigheden og Forargelsen«. Beck beroligede den skrivende med, at han kun havde villet hindre, at Fædrelandets læsere fik den opfattelse, at Indre Mission stod »fjendtligt over for Danmark og det danske Folks store Livsspørgsmaal«, – striden skulle ikke føres ind i Missionstidenden.¹⁸⁷ Men Clausen var imponeret over Becks selvbeherskelse og skrev flere år efter: »Da Pauline angreb Dig, beundrede jeg din stoiske Ro og Tavshed; det syntes mig stort«. ¹⁸⁸

Striden var dog ikke forbi. Efteråret 1868 udgav Pauline Worm bogen *Den indre Mission under Vilhelm Beck*; den første del er optryk af vinterens avisindlæg og brevklander, mens resten er nye varianter af samme tema.

P. G. Lindhardt har kaldt dette værk »en skarp analyse af situationen«. ¹⁸⁹ Denne vurdering deler jeg ikke. På sin vis er bogen et særdeles værdifuldt kirkehistorisk aktstykke, fordi den i en række glimt af selvoplevelse og iagttagelser giver os indblik i begivenheder og forhold, som vi ellers kun er sparsomt orienteret om. Det gælder f.eks. Indre Missions fremstormende sejrsløb gennem Jylland efter Becks bosættelse i Ørum og den bemærkelsesværdige samling, som i den forbindelse skete af de pietister, Pauline Worm og mange med hende troede slagne

for stedse, og det gælder også hendes stærke indtryk af på én gang latterlig og foruroligende overlegen optræden af underlødige kolportører, – alt sammen bestanddele af den store bekymring, hun nærrede til udviklingen, og dermed præsentation af et hovedmotiv til, at hun skrev bogen. I København, beretter hun, »har man ingen Forestilling om, hvilken Rolle Pastor Becks Personlighed spiller i Jylland«. De 50 kolportører og Missionstidendens 8000 abonnenter nævnes flere gange som det utrolige og skræmmende, og bogen munder ud i det troskyldigt formulerede ønske, at hun må have bidraget til at splitte Indre Mission ad og få Vilh. Beck gjort umulig som leder.¹⁹⁰

Bogen er skrevet af en fanatiker, og en fanatiker er ikke den bedst egnede til at bringe analyser; den er behæftet med mange fanatikersvagheder, herunder den altid sikre viden om modpartens slette motiver og den for skribenten selv umærkelige forvridning af vurderinger til domme. Bogen er også skrevet af et menneske med kulturhistorisk indsigt, men er ikke desto mindre præget af en forbløffende ensporethed, især i synet på danskhed og grundtvigianisme som identiske begreber og begge tillige identiske med sand kristendom; hun synes ude af stand til at skelne mellem Helligånden og den (romantisk-grundtvigsk opfattede) danske folkeånd. Som (samtds)historiker mister hun undervejs troværdighed ved letsindig eller sjusket omgang med sine (ofte blot postulerede) kilder. Mit generelle indtryk er, at bogen ikke er en analyse og heller ikke prætenderer at være det; den er et stridsskrift og giver sig for så vidt heller ikke ud for andet.¹⁹¹

Fanatismen markerer sig primært, når talen er om det nationale; bogen er set med eftertidens øjne et rystende vidnesbyrd om tyskerhadet og danskhedsforherligelsen i årene efter 1864. Det er eksempelvis suspekt, at kolportørerne i følge Pauline Worm har flere tyske end danske skrifter i bogtasken, og blandt de tyske nævnes udtrykkeligt Luthers postille, Arndts Sande Christendom og Chr. Scrivers Sjæleskat, – husandagtsbøger i danske hjem gennem århundreder. Gjort opmærksom på, at de danske skrifter er i overtal, foretager hun en afparering: »tæller man *Hæfterne*, er der mest Dansk; tæller man *Arkene*; tre, fire, fem eller flere Gange saa meget Tydsk«. ¹⁹² Og en sådan argumentationsform giver Carl Ploug sit bifald! Der sker en kraftig nedvurdering af den lutherske ortodoksi og pietismen samt til dels reformationen (især Den augsburgske bekendelse), ikke på teologiske præmisser, men grundet den tyske oprindelse.¹⁹³

Vilh. Beck krænker dansk nationalfølelse ved bestandig at karakterisere det danske folk i fortid og nutid som syndefuldt, åndelig dødt, med behov for bod, opvækkelser, omvendelse, skønt de dog er døbte med-

lemmer af Den danske Folkekirke. På helt personligt plan har Vilh. Beck krænkert nationalfølelsen, idet han har krænkert sin fars minde; det skete, da han i sin afskedsprædiken i Ubby kirke berømmede den opvækkelse, der var sket i hans kapellantid i et sogn, hvor faderen havde været sognepræst i mere end en menneskealder (her får pludselig *folkeligt* det 4. af de ellers *kristeligt* »afskaffede« 10 bud relevans).¹⁹⁴

Beck lærer i kristendommens navn sine tilhængere det ukristelige at foragte eget folk og fædreland ved at vurdere religiøs vækkelse højere end national vækkelse og ved at udnytte den nationale katastrofe 1864, idet han – når talen om Helvede ikke batter – truer med, at Danmark vil komme under prøjsisk overherredømme. Til folkelig vækkelse mangler Beck »et dansk Hjerter«. ¹⁹⁵

Bogen tegner et portræt af Vilh. Beck som en snu, dreven taktiker, der snart udnytter det grundtvigske, snart og især det pietistiske islæt i Folkekirken til at sikre egen magtposition, – og dog løber pietisterne gang efter gang om hjørner med ham. Han mangler lederevner, han mangler almen dannelse og véd hverken, hvad sand danskhed eller sand kristendom er.

Som eksempel på Becks taktiske manøvrer fortæller Pauline Worm, med en unavngiven »Skolelærer i Sønderhald Herred« som kilde, at Beck ved et møde blev spurgt, hvorfor der ingen forfatternavne var i Indre Missions salmebogstillæg, og svarede, at man jo ikke kunne undgå at bruge Grundtvigs salmer, men hvis »vore Folk« så hans navn, ville de hverken købe eller bruge salmerne. Denne andenhåndsanedote forekommer helt utroværdig. Man må spørge, hvorfor det skulle være nødvendigt at optage Grundtvig-salmer, og hvor længe man kunne tænkes at holde de vakte i uvidenhed om disse salmers oprindelse. Man kan slå fast, at det dengang og langt op i tiden var ualmindeligt at forsyne sangbogssange og -salmer med forfatternavn. Endvidere er historien helt ukarakteristisk for situationen i 1863, da 1. oplag udkom og helt ukarakteristisk for Becks holdning frem til 1867-68, – og endelig modsiges anekdoten af, at *Den indre Missions Tidende* 1863, 1864, 1867 (og fortsat op i tiden) aftrykte Grundtvig-sange og salmer med forfatternavn under.¹⁹⁶

At Indre Mission begyndte at få succes med Vilh. Beck, forklarer Pauline Worm med, at han ignorerede foreningens oprindelige opgave at slå bro over kløften mellem de folkekirkelige partier og opkastede sig til høvding for den pietisme, der hidtil ikke havde kunnet mobilisere »en eneste literær Ordfører af Aand og Talent« (s. 62-64). Selv er han ikke pietist, og hun tør ikke se bort fra, at han er blevet svigtet af Grundtvigs venner, men hun tror dog, det ville ligne Beck »langt mere

at komme i Spidsen for en Hær og tilbyde Forbund end møde med en Haandfuld Folk og bede om Lov til at stille den op ved Siden af en mægtigere Høvdings [læs: Grundtvigs] Fylkinger, en Tilladelse, som han naturligvis kun ville faa paa det Vilkaar, at han blev den Tjenende« (s. 65-66).

Pudsigt nok tillægger Pauline Worm Vilh. Beck en række udyder, som indtil fornylig havde været almindelige træk hos grundtvigske præster, f.eks. afvisning af verdensmenneskers vanealtergang, hans bøn om, at ordet, der tales, må skabe, hvad det nævner (opfattes som symptom på storhedsvanvid), og påstanden om, at der fandtes præster, der var dødens tjenere, og hvis prædiken førte ad Helvede til. Her slog hendes erindring og viden ikke til, og hun ramte dermed sine egne koryfæers nærmeste fortid.¹⁹⁷ Hendes iøvrigt velformulerede grundtvigianisme er primært et menneskesyn, en med mystikken beslægtet humaniseret grundtvigianisme på vej over i »nygrundtvigianismen«.

Dette nye umådeholdne angreb svarede Vilh. Beck aldrig på, og han hævder i sine erindringer, at han aldrig havde læst bogen, hvilket nok skal have sin rigtighed.¹⁹⁸ I *Dansk Kirketidende* tog Niels Lindberg praktisk talt uden forbehold (»Forf. kan maaskee i enkelte Ting tage Fejl«) Pauline Worms parti og var således med til at sikre, at det brud, nogle af de grundtvigske havde stilet mod, blev stadfæstet: Indre Mission var ikke nogen kristelig eller kirkelig retning. Den havde i sit væsen et ufolkeligt og udansk syn på det kristelige. Lindberg og Pauline Worm var – trods de 50 kolportører – enige om at profetere skiftingens snarlige undergang.¹⁹⁹

Pauline Worms biograf undrer sig over, at hun ikke blev bakket op af fremtrædende grundtvigske præster.²⁰⁰ *Min* undren går på, at hun ikke offentligt blev imødegået af fremtrædende grundtvigianere, – ligesom man har undret sig over, at der ikke fra grundtvigsk side blev gjort indsigelse mod en replik, der faldt på det grundtvigske vennestævne på Fyn i juni 1868. En gårdmand fra Kerteminde-egnen, den gudelige forsamlingsbevægelses arnested, fortalte fra stævnets officielle talerstol, at man dannede valgmenighed i Kerteminde, fordi man – i stedet for en præst, der forkyndte »det levende Guds Ord ved Badet og ved Bordet« – havde fået »en Mand, der tilhørte den indre Mission, den Retning, der sagde, at Guds Ord findes paa hvert Blad, som Bogtrykkeren har sat sin Sværte paa, naar det blot handler om noget gudeligt«. ²⁰¹

I forbindelse med sin årsberetning for året 1868 kom Vilh. Beck omsider i februar 1869 udførligt ind paa forholdet til grundtvigianismen. Tidligere havde »de Troende af det grundtvigske Parti« omend

med lidt betænkelighed kunnet virke med i Indre Mission, men nu er det »aabenbart for Alle, der kjende lidt til disse Sager, at der i over Aar og Dag er ført en aabenbar *Angrebskrig* af det grundtvigske Parti imod den indre Mission baade med Pen og Mund«; grundtvigianere spredt rundt i landet kæmper ofte »med større Iver imod den indre Mission end imod Djævelen og Verden«. Indre Missions præster er kun lovprædikanter, der buldrer om Djævelen og Helvede, kolportørerne er dårlige og uvidende mennesker; skrifterne, de falbyder, er af ringe kvalitet, og »den indre Missions Venner ere nogle Sinkere som endnu staa saa langt tilbage«.

Når det er sådan fat, må de to parter heller gøre som Abraham og Lot og sige til hinanden: »Lad os huske, at vi ere Brødre, og at der ikke maa være Kiv imellem Brødre; kunne vi ikke blive enige om Maaden, hvorpaa Hjorden skal vogtes og passes, saa lad os passe hver sin Hjord, hver for sig, hver paa sin Maade«. Indre Mission har i flere år ærligt prøvet at udjævne den kløft, man forefandt mellem de kristne forskellige steder i landet, og vil heller ikke nu begynde nogen krig med det grundtvigske parti, men på ét punkt vil man ændre kurs: Hidtil har Indre Mission ladet »enkelte Lærdomme, som de og vi havde forskellige Meninger om, ligge uberørte og uomtalte«, men fra nu af vil man »tage disse Ting frem og belyse dem efter det Syn, som vi selv have paa dem«.

Beck havde håbet på at kunne bidrage til et samvirke mellem alle Guds børn i Danmark og måtte med bedrøvelse erkende, at håbet var bristet. Dog var han vis på, at der »indenfor Grundtvigianismens Lejr findes endnu saadanne alvorlige, ærlige Kristen-Mennesker, for hvem *den fælles Tro* er Hovedsagen og alt Andet Bisager, og som derfor endnu kunne række os en rigtig ærlig, trofast Broderhaand«. ²⁰²

I den givne situation må tonen i og karakteren af Becks skilsmisseforslag kaldes urbant og afbalanceret. Hos de grundtvigske var der tradition for en barskere udtryksform, når vejene skiltes. Man fulgte nærmest Grundtvigs eksempel, da han til de 88 studenter, der efter *Kirkens Gienmæle* bevidnede H. N. Clausen deres sympati, udtalte, at »naar eders Lærer ei vil have den *Christelige Troes-Bekiendelse til Troes-Regel*, da er han ikke min Broder i Christo. ²⁰³

Eksempelvis erklærede cand.teol. O. J. Sadolin i 1858, at han måtte fralægge sig broderskab med dr. Rudelbach, hvilket fik E. Christiani – åbenbart endnu ikke fuldt grundtvigianiseret – til at karakterisere »denne krampeagtige Fastholden ved en Mening som Salighedssag« for en sektejendommelighed; det skete under henvisning til de nord-vestjyske dømmere. ²⁰⁴

Vilh. Beck kan muligvis have været inspireret af Vilh. Birkedal, der året før i anledning af en anke fra den højtagtede »højkirkelige« provst *J. Paludan-Müller* over glorificeringen på det fynske vennemøde af »den danske Kristendom«, ²⁰⁵ erklærede, at nu måtte indtil videre diskussionens tid være forbi og afløses af vidnesbyrdets, for »man kan ikke raabe hinanden op. Man kan ikke forstaae hinanden, og de simp-leste og uskyldigste Ord og Yttringer seer man paa med Mistænkelighed eller Harme, naar de kommer fra Den, som hører til en anden Lejr end Ens egen«. ²⁰⁶

En konkret følgevirkning af skilsmisseerklæringen var, at Indre Missions bestyrelse til sit første præstemøde, der afholdtes i efteråret 1869, udtrykkelig frabad sig deltagelse af andre end præster, der fulgte Indre Mission, »idet Regelen jo er den, at Præsterne af det grundtvigske Parti ere Modstandere af den indre Mission, enten dens aabenbare Fjender og Bekjæmpere, eller holde sig tavst tilbage fra den, og naar de ere meget venlige, nøjes med at trække paa Skuldrene overfor den«. ²⁰⁷ En indirekte følgevirkning var den meget omtalte gestus, at Vilh. Beck i 1870 i givet fald ønskede det sidste ord, hvis Vilh. Birkedal og pastor *H. Sveistrup* skulle tale i Ørum kirke, – et arrangement, der ikke blev til noget. ²⁰⁸

Den grundtvigske historieskriver *Holger Begtrup* omtaler 1860erne som den tid, da Vilh. Beck endnu ikke havde »draget det skarpe Skel mellem »Indre Mission« og Grundtvigianerne, der siden blev lagt som et Pigtraadshegn tværs igennem Menighedslivet i Landet«. ²⁰⁹ Dette er, hvis det skal gælde for historieskrivning i egentlig forstand, ikke nogen rimelig karakteristik. Det var grundtvigianerne, der i overmod og uforstand trak grænsen op. At Vilh. Becks tale om at mødes i et samarbejde på Indre Missions grund uden at medbringe retningspræg, var dunkelt tænkt og tågesnak, er en sag for sig, men om ærligheden bag er der ingen grund til at tvivle. Og i virkeligheden viste Vilh. Beck et enestående storsind. Det er afgjort ikke almindeligt, at vækkelsesprædikanter tilbyder at lade folk i fred, der er vakt af andre og på anden måde. Tværtimod er andre og anderledes vakte altid vækkelsesprædikantens første ofre, fordi han her håber på let bytte. Da Vilh. Beck fremsatte sin tanke om de to flokke, der gik hver til sit, gav han afkald på at gå på rov blandt de grundtvigsk vakte, – og det turde være en enestående gestus i vækkelsesmiljøer. Naturligvis har der været en taktisk tanke med i spillet, for hvis grundtvigianerne valgte at følge Becks opfordring, betød det, at de også måtte give afkald på at gå på rov blandt Indre Missions venner, sådan som de tidligere havde gjort det blandt forsamlingsfolkene under grundtvigianiseringsbølgen i 1840erne og

50erne. Og de fulgte opfordringen. Allerede 1871 kunne Vilh. Beck meddele, at »man lader os i Fred fra den Side; det er da ogsaa vor Skyldighed at lade dem i Fred, lade dem frit virke efter deres Syn paa Sagen, medens vi have vor Frihed til at virke efter vort Syn paa Sagen«. ²¹⁰ På det tidspunkt var Indre Mission mærkbart udsat for en anden vækkelsesbevægelse i fuld færd med at indsamle allerede vakte fra Indre Missions rækker; Vilh. Beck kaldte den i 1871 for »det svensk-bornholmske parti«, senere kaldet »bornholmerne«, med eget navn: Luthersk Missionsforening.

Vilh. Beck var Vilh. Beck og vanskelig for samtiden at blive klog på; han passede ikke i nogen bås. Dr. *Skat Rørdam* spurgte i 1869 desorienteret, hvad han egentlig stod for, om han var én, der »vender sig efter som Vinden blæser og snakker Folk efter Munden«. ²¹¹ Han var bundet af sine egne pietistiske forudsætninger, dømte C. Hostrup 1868, ²¹² mens vennen Johs. Clausen foreholdt ham, at »Du i dit naturlige Menneske har en Tilbøjelighed til at være Grundtvigianer«, – ja »Grundtvigianismen sidder Dig i Klæderne, i Skæget, i Munden, men Gud være lovet ikke i Hjertet«. ²¹³ Birkedal vidste hverken ud eller ind, men dømte den ene gang, at Beck var som forudbestemt til at blive grundtvigianer, ²¹⁴ den anden gang, at han ikke anede, hvad kristendom er, og ikke kunne deltage i nogen kirkelig udvikling. ²¹⁵ Til sidst erkendte han, at Becks løsning havde været den eneste reelle mulighed: »et Samarbejde med ham [Vilh. Beck] maatte føre os ind i Situationer, hvor vi enten maatte slaa af paa vore Grundbetragtninger og vort Syn paa Menighedslivet, eller vi maatte geraade i Konflikter, der da straks maatte skille os ad«. ²¹⁶

Den sletteste psykolog af dem alle var Niels Lindberg, Becks vel mest utrættelige modstander. Da Beck i 1869 foreslog de to flokke at gå hver sin vej og lod forstå, at man fremover ville tale rent ud om kristelige stridsspørgsmål, erklærede Lindberg næsten hoverende, at udgivelsen af Missionstidenden nu omsider var begyndt at tage hensyn til omgivelserne. »Beck har tidligere været meget vanskelig at faa i Tale; han lader til at blive lidt mere inladende, hvad da altid kan være godt for noget«. ²¹⁷

V. J. Hoff, Nic. Holten, Pauline Worm, Niels Lindberg og andre, der måtte have udfordret Vilh. Beck til duel, opdagede for sent, at de havde leget med ilden, – og nogle af dem følte sig så forbrændt, at de tabte stridslysten undervejs. Ved »det kirkelige møde« (Bethesda-mødet) 1893 debatteredes nadverens rette brug, og Beck plæderede for sit velkendte nadversyn, at nadveren ikke gav syndsforladelse, men skænkede Guds børn næring for troen på syndernes forladelse; han bad de

tilstedeværende grundtvigske præster bekræfte disse – som han kaldte dem – gamle grundtvigske synspunkter, men der var ingen, der tog ordet. Da Beck bagefter privat udtalte sin undren over grundtvigianernes tavshed, fik han »af en fremragende Præst blandt dem« det lakoniske svar: »Vi ere ikke enige med Dig om Noget«.

Den fremragende, men fåmælte mand var Vartov-præsten V. J. Hoff, der i 1865 fandt, at han trængte svært til en dyst med Vilh. Beck, og mente, der måtte gøres noget »for at slå pietismen ihjel«. ²¹⁸ Man får indtryk af, at kampånden ikke mere var, hvad den havde været. Men der var også sket et og andet i mellemtiden.

Forkortelser

AKT	= Almindelig Kirketidende, red. af J. Vahl
DKT	= Dansk Kirketidende
Erindringer	= Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv, 1901
EU	= Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark, fra 1865: Evangelisk Ugeskrift.
Holt: IMs hist.	= Paul Holt: Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961. 1961 ff.
IM	= Indre Mission.
IMT	= Den indre Missions Tidende.
JC	= Johannes Clausen.
PW: IM under VB	= Pauline Worm: Den indre Mission under Vilhelm Beck, 1869.
US	= N. F. S. Grundtvig. Udvalgte Skrifter (ved H. Begtrup) 1904-09.
VB	= Vilhelm Beck
VF	= Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, red. af A. Pontoppidan Thyssen, 1960 ff.
V&S	= Venskab og Samvirke. Brevveksling mellem Vilh. Beck og Johannes Clausen. Udg. af Axel Beck. 1936.

1. E. Christiani: Grundtvigianismen, 1862, 5f. Hans daværende biskop skrev senere: »For de ældre Grundtvigianere var Grundtvigianismen ikke Eet med Christendommen (...) Hvor stor Betydning Grundtvigs Lære kunde have for dem selv, saa betragtede de den dog som Noget, der ikke kunde paanødes Alle, og ikke maatte fjerne lutherske Christne fra hverandre«, Biskop Otte Laubs Levnet. En Livsskilddring i Breve (Udg. af F. L. Mynster) I, 1885, 345.
2. V. Birkedal Christelig Samler 1852 294 i nekrolog over partifællen C. F. Hassenfeldt.
3. Udtrykket går formentlig tilbage til 1830'erne og skyldes J. C. Lindberg, der med forkærlighed fremhævede just »troen på kirken« som et led i tros- og dåbsbekennelsen, Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, 1958, 205ff, jfr. J. M. L. Hjort i EU 30.09.1859 232: »Hidtil har Ordet »kirkelig« især været anvendt fra grundtvigsk Side selv som og af Andre til at betegne Eiendommeligheden ved den grundtvigske Retning. Den præsenterer sig selv som »den kirkelige Anskuelse«, holder paa »Kirkeordet« o.s.v.«

4. VF VI 27, N. Fogtmann til Mynster 26.06.1847. Brevets proveniens fremgår ikke klart af notehenviisningen.
5. EU 24.07.1857 88.
6. DKT 1867 81. B.M.: Et Brev fra Mynster. – Det citerede påtalt og imødegået EU 06.12.1867 358.
7. Pauline Worm: Den indre Mission under Vilhelm Beck, 1868, 84.
8. EU 27.01.1854 71.
9. Dr. Zeuthen: Om den saakaldte »Kirkelige Anskuelse«, 1858, s. XVIII.
10. Se f.eks. A. Pontoppidan Thyssen: Nygrundtvigianismen, 1958, 29 ff, 177.
11. Højskolebladet 1885 1693 (i anledning af afsløring af mindesten for C. Fog) med stof fra V. Birkedal: En Livsførelse, I-II 1895-96.
12. Søren Kierkegaards Dagbøger IV (udg. af Peter P. Rohde) 1964 202 (juli 1855).
13. Udførligt DKT 1860 441 ff (og flg. numre), N. Lindberg: Dr. Rudelbach før og nu. I øvrigt et væld af artikler og stridsskrifter. – Som modvægt EU 23.01.1863 33 ff (og flg. numre), J. R. Stockholm: Til Minde om Consistorialraad, Dr.phil. et theol. Andreas Gottlob Rudelbach. Nyere art. om AGR Kh.Saml. 6 I 130 ff, 6 VI 91 ff, 459 ff, 7 II 566 ff. Emnet Rudelbach contra grundtvigianerne er kirkehistorisk et uopdyrket stof, med anslag i Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg, men kun anslag. – Heller ikke H. Martensen blev i kirke- og teologihistorisk forstand grundtvigianer; det forekommer mig, at J. Oskar Andersen: Biskop H. L. Martensens Ungdom, Kh.Saml. 6 I 130 ff drager alt for vidtgående slutninger. Grundtvig kan jo næppe selv kaldes grundtvigianer de første år efter »Kirkens Gienmæle«.
14. Brev af 10.12.1855, aftrykt (med forf.s ortografi) Lavrids Nyegård: Vilhelm Birkedal II, 1896, 199, jfr. 202, hvor forf. erkender, at Birkedal havde den svaghed »at stille for bratte fordringer om »hele standpunkter««. Nyegård tilhørte selv en yngre generation.
15. Udtrykket brugt E. Christiani: Grundtvigianismen 6. Også Birkedal, den højstråbende af dem alle, mente, at »denne Retning i Stilhed gjenneomsyrede det hele Samfund (...) Den er gaaet og gaaer endnu som »en stille Magt« gennem Folket og i Kirken«, Personlige Oplevelser i et langt Liv, III, 1891, 121 f. – »Vi fik jo en leder, for at »de lavmælede« også skulde komme til, og til dem regner jeg mig«, sagde lærer Th. Kruse, Greve, med det obligate skrabud for Grundtvig på det første vennemøde, De kirkelige vennemøder I (ved Jørgen Nielsen) 1922, 32. Samme Th. Kruse havde i Christeligt Folkeblad 1847 i artiklen: »Et to-Aars Barns Erfaringer« gjort kraftige udfald mod de gammeldags gudelige forsamlinger i et tonefald, der vanskeligt kan karakteriseres som lavmælt. JC til VB 08.06.66, V & S 122.
16. JC til VB 31.10.1866, V&S 130 f.
17. Refereret af V. Bennike: Højskolebladet 1883 36.
18. Her efter Højskolebladet 1879 634; mindre udførligt De kirkelige vennemøder I 67.
19. Rejsen og dens følger: Nordisk Kirke-Tidende 1834 627ff og fortsat ind i 1835; jfr. Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg 247 ff, 264 ff.
20. Nordisk Kirke-Tidende 1835 167 ff (fortsat)
21. Grundtvig: Sangværk I (6. Hæfte) 1837.
22. Christen Larsen: Et Par Mindeblade af mit Levnedsløb, Fynske Årbøger 1952 350 ff, spec. 371: »de viste os fra sig med Bitterhed og kaldte os Kættere, der vilde fordreje Guds Ord og ikke holdt det i Ære, som det lød i den hellige Skrift«. – Knud Nielsen i Højskolebladet 1891 1383 ff husker kun en enkelt episode, og Niels Hansen i Friskolefolk (udg. af A. Uhrskov) II, 1931, 7 ff har ikke styr på kronologien; man får det indtryk, at delingen først indtrådte, da J. Victor Bloch 1855 blev

- sognepræst i Kerteminde, men Lindberg bemærker allerede Nordisk Kirke-Tidende 1837 126 f, at man stredes om nedfarten; flertallet ville ikke vide af Sangværket på grund af »I kvæld blev der banket«, mens et mindretal netop opbyggede sig dermed. Jfr. Kaj Baagø, a.a. 285 (note 14) 336 f.
23. Christen Hansen i Friskolefolk I, 17 ff. Mere åbenhjertige er Rasmus Hansens erindringer, der er utrykte, men stykkevis indarbejdede i A. Nørgaard: Vejstrup Valgmenighed og dens Forhistorie, 1925. Over for Nørgaards personlige vurderinger skal man være årvågen, da de flere gange modsiges af de af ham selv gengivne kilder. Det kan ikke være gået så uddramatisk til, som N. beskriver det, når kilderne siger, at man tit stred til langt ud på natten, taler om, at »denne Kamp stod paa«, og røber, at den gammelforsamlingssindede Johan Nielsen, Skårupøre, i vrede forlod Christen Hansens hjem, skønt han skulle have overnattet, Nørgaard, a.a. 81 ff. – Det dystreste billede i det hele taget af splidagtighedens frugt tegner grundtvigianeren Jens Dyrholm IMT 1862 921 af forholdene på Langeland, ikke efter baptiststriden, men efter langt senere holmgang om de grundtvigske særstandpunkter (loven, trosbekendelsen, skriftsynet).
 24. De personlige omkostninger, f.eks. familiestridigheder, i forbindelse med sådanne brydninger, synes praktisk talt upåagtede af hidtidige historieskrivere. – H. Graversen: Det aandelige Liv i Lem Sogn fra Reformationen til vore Dage, 1943, 54 berører en sådan tragedie. Først var herrnhutismen der, så kom den gudelige forsamlingsbevægelse, dernæst en grundtvigsk præst og så nyevangelisten Chr. Møller fra Bornholm. »I mit Barndomshjem mærkedes denne Splittelse paa den pinligste Maade. Moder, hvis hele Familie var gaaet med Luthersk Mission, vilde helst til den Side. Fader, der var ivrig Grundtvigianer og tilmed meget heftig og despotisk, forbød hende at gaa til Møderne i Hindhede. De førte heftige Diskussioner om Kristendommen og lod os Børn høre derpaa. De fælles Morgenandagter forsvandt. Bordbøn blev de dog ved at holde (...) For mig staaer det nu nærmest som et Under, at vi Børn til Trods for det forkerte, der her blev begaaet overfor os, dog ganske naturligt blev draget ind i Livet med Gud og fik vor faste Plads i Guds Hus og i Menigheden«.
 25. Chr. Madsen: Den danske Folkekirke og Grundtvigianismens Præstefrihed, 1883, 11 (citatet er fra et brev til Rudelbach 1854).
 26. A. Stubkjær: Nogle Oplevelser, 1897, 124. Det tilføjes, at grundtvigianerne al forskel til trods har det til fælles med sekterne, at »de lever af Rov«. – JC supplerer: »jeg har seet Folk udøve stor Velsignelse, indtil de bleve omstøbte af den store Kunstner i Kjøbenhavn; men efter denne Metamorfose tabe i Indflydelse«, til VB 28.03.1865, V&S 99.
 27. J. Victor Bloch: Grundtvigianismens Tilbagegang, DKT 1889 761.
 28. DKT 1869 239 om afsløringen af »Mindestøtte paa Lægprædikanten Kristen Madsens Grav paa Drigstrup Kirkegaard« med taler af den grundtvigske Odense-præst L. Helveg og af L. C. Hagen, præst for den første valgmenighed, just i Kerteminde, samt af de grundtvigianiserede forsamlingsfolk Rasmus Nielsen og Peder Larsen (Skræppenborg); udefrakommende, men formentlig uundgåelig taler var også Jens Krog, hvis udnævnelse til sognepræst i Kerteminde-Drigstrup havde givet anledning til vagmenighedsdannelsen, da han ikke var grundtvigianer som forgængeren J. Victor Bloch.
 29. Christelig Samler 1852 294 f, nekrolog over vennen pastor C. F. Hassenfeldt: »Han var en sund Natur. Derfor kunde han ikke slaae sig til Ro ved Pietismen (...) Pietismen er, under alle sine Former, dog et Barn af et uberettiget Ægteskab imellem

Loven og Evangeliet; af dette Ægteskab kan der vistnok fødes et Kuld Børn, men disse kunne i Regelen ikke igjen forplante sig (...) fordi de giver Børnene Kristendommen paa en stiv, afskrækkende Maade under Trældommens Skikkelse, og det bortstøder den unge Slægt, og kan den ikke vindes for en Livsretning, da er Dommen udtalt over den«.

30. Ludv. Mortensen: Den sjællandske kirkelige Opvækkelses Historie, 1881, 45.
31. Jutta Bojsen-Møller: Træk fra et langt Liv, 1924, 88. Pudsigt nok udtrykker Mynster sig tilsvarende om en grundtvigianer: »Den forrige Præst i Øster Larsker, Ingersløv, hørte til det saakaldte Partie, og den nuværende, ellers en forstandig og dygtig Mand, har nogen Tilbøielighed dertil«. I. P. Mynsters Visitatsbøger II, 1937 (udg. af Bj. Kornerup) 224.
32. (Eline Bojsen): – men størst er kærligheden. Eline Bojsens erindringer fra midten af forrige århundrede, 1985, 211.
33. V. Birkedal: Personlige Oplevelser i et langt Liv, III, 122.
34. En Aargang Prædikener af danske Præster, udg. af C. J. Brandt og Fr. Nielsen, 1875, Forord s. I. – Otto Møller er senere inde på samme tanke: »Alle Præster i Danmark røbe med deres Tale, at de er født i det Land, hvor Grundtvig levede; og det vilde jo ogsaa være unaturligt og meget sørgeligt, om det ikke var saa«, Den kristelige Vished eller »Troens fulde Forvisning«, 1892, 23.
35. Erindringer 22 f. – Vita 25.04.1856 lader det i årevis have været hans hensigt at blive faderens kapellan, dels for at lette ham hans gerning i hans høje alder, dels for hurtigt at komme ind i det arbejde, der skulle blive hans livsgerning; kun fornemmelsen af at være for ung og uerfaren havde afholdt ham fra at søge tanken realiseret tidligere (Landsarkivet for Sjæll. m.m., Sjæll. Bispearkiv). – Først ved VBs 25års præstejubilæum dukker den forestilling op, at han i sin tid havde fundet det »splittergalt« at blive præst. Beretning om Jubilæet i Ørslev Præstegaard den 3die Maj 1881, 28, 33.
36. Carl Weltzer: Søren Kierkegaard og Vilhelm Beck, Kh.Saml. 7 I, 1951, 195 ff. – VBs passus i Erindringer 22 f. svarer vel nærmest til det »Kierkegaard-koketteri«, der får Olf. Ricard til at skrive: »En lille Dosis (...) Søren Kierkegaard maa jeg have hvert Aar for at befinde mig rigtig vel«, Ungdomsliv, 1905, 101, – et udtryk, der må have fået filosofen til at vende sig i sin grav!
37. Jeg har første gang fundet tesen i H. Tonnesen: Indre Mission og Nordslesvig, 1913, 7 f.
38. Vita (se note 35) 1856: »Mit Studium (...) har modtaget den største og gavnligste Indvirkning af daværende Prof. Martensens og [H. N.] Clausens Forelæsninger og Skrifter«. – Det bør overvejes, hvor megen vægt man tør lægge på et sådant udsagn, når det just var Martensen, der skulle foretage ordinationen, men senere tilkendegivelser virker som bekræftelse.
39. Kgl.Bibl. Ny kgl.Saml. 3451°, aftrykt Josepha Martensen: H. L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner, 1918, 192 ff, ét brev udateret, det andet 03.09.60. Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer, 1963, 203 gør opmærksom på, at kuerten til det første er poststempelt 17.07.60. Brevet er (nok efter hukommelsen) parafraseret Erindringer 36, aftrykt Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck, 1921, 136 ff, delvis Holt: IMs hist. 267 ff.
40. VB til JC 12.12.60, V&S 65.
41. IMT 1877 22 prises Martensen som prædikant; VB røber at have lært meget af ham i så henseende. – Nekrolog IMT 1884 113 ff rummer næsten kun lovord; VB kan bevidne, hvordan et nyt friskt åndens pust blæste noget af det tørre forstandsstøv bort fra auditorierne ved Martensens fakultetsansættelse.

42. Annekset 1899 104 ff i anmeldelse af L. Koch: Fra grundtvigianismens og den indre missions tid, 1898, bebrejdes forf., at han skriver for meget om Martensen som teolog og for lidt om hans store indsats som biskop.
43. Annekset 1897 160. Rejsen omtales ikke i Erindringer, men L. Blauenfeldt: Provst J. Vahl, 1918, 45 nævnes, at Vahl og VB traf hinanden første gang under denne rejse. Grunden til det usympatiske indtryk kan være, at Grundtvig var i en af sine maniske faser og følgelig åbenbart ret tilgængelig for de norske jenters charme. Danskeren IV 21.06.1851 401 ff (optrykt US 9 295), jfr. Theol. Tidsskr. 1886 456 (Mynster til G. P. Brammer 26.06.51) og Kaj Thaning: Menneske først, 1963, 230.
44. F.eks. IMT 1866 127. Anmeldelse af E. Mau: Johannes Ferdinand Fenger. Et Mindekrift (1865), IMT 1890 546 ff (nekrolog over C. F. Rønne), Annexet 1892 90 f, Erindringer 174.
45. En række breve fra VB til JC 1857 i V&S.
46. Breve til H. Martensen, se note 39.
47. Om denne VF II 93 ff (udg. af Knud Banning).
48. Fremgår af VBs brev til Martensen 03.09.1860, se note 39.
49. P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-bisper, 1954, 35.
50. JC til VB 21.08.1861, V&S 71.
51. JC til VB (vist jan.) 1862, V&S 76.
52. A. Pontoppidan Thyssen: »Kirkeligt Samfunds« Tilblivelse. Kh.Saml. 7 III 292. – Ludv. Mortensen: Den sjællandske kirkelige Opvækkelses Historie 31 kalder ham »en hjertelig, ydmyg og stor evangelisk Prædikant«.
53. IMT 1862 115 ff, jfr. Grundtvig: Søndags-Bog III 2. udg. 1860, 154 ff, 220 ff.
54. IMT 1863 17 ff, 32 ff, 49 ff, 65 ff, 216 ff, 236 ff, 270 ff, 388 ff, 1864 249 ff, 297 ff, 457 ff, 1865 215 f, 123 f, 308.
55. Ernst Trier og Marie Abel. En Brevveksling (ved Poul Hansen) 1915, 26 ff. E. Trier 16.12.64 og 05.01.65: »vil kun fremhæve: Den meget mærkelige pastor Vilh. Beck, lærer Trandberg og skrædder Jens Pedersen, en slags lægprædikant (hvem jeg traf i sommer mellem soldaterne). Jeg nævner kun disse tre, fordi jeg i dem har funden (mere end vunden) tre mere eller mindre betydelige støtter for en højskoleplan«. – Også s. 50, 97, 100, breve fra 1865. – Ernst Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde I, 1893, 28.
56. JC til VB 31.10.1867, V&S 132. – I IMT skrev også andre grundtvigske præster og teologer: A. Kirkeby (1864-66), N. L. Feilberg (1866; jfr. Martin Schwarz Lausten: Vilh. Beck og N. L. Feilberg, Kh.Saml. 1976 182 ff), P. A. Holm (1868), stud. teol.-erne Fr. Nyegård og Th. Elmqvist (Th. E. (1868) formodes at være ham).
57. Allerede 22.05.1864 blev VB af JC gjort opmærksom på Buchwaldt: »Han er grundtvigiansk, nok til at behage Dig og Rønne og fornuftig nok til at behage mig«, V&S 88. Se Elith Olesen: Kh. Saml. 1986 134 f.
58. IMT 1864 49 ff.
59. IMs arkiv, Stubbkær til O. Lawaetz (best.medl.) 31.03.65. Efter intens korrespondance bestyrelseserklæring IMT 1865 217 ff, redaktørerklæring sst. 219 ff. – JC til VB 02.02.65, V&S 94 f, 22.03.1865, V&S 97. – Holt: IMs hist. 376 ff. – Elith Olesen: Kampen om Midtjylland, Århus Stift 1983 67 f.
60. Udførlig rejsebeskrivelse Dansk Missions-Blad 1855 49 ff.
61. Næsten ordret citat af Grundtvigs famøse udtalelse om de gudelige forsamlinger, skelsættende ord i dansk kirkehistorie, Tale til Folkeraadet om Dansk Kirkefrihed savnet af Nik. Fred. Sev. Grundtvig, 1839, 37. Skriftet ses ikke at være genoptrykt i sin helhed, men et brudstykke med pågældende citat aftrykt Haandbog i N. F. S. -

- Grundtvigs Skrifter (ved Ernst J. Borup og Fr. Schrøder) III, 1931 275-281 (citatet 279). Også citeret Ludv. Schrøder: Ole Peter Holm Larsen, 1875, 98 f.
62. Udtrykkeligt nævnes Jens Dyrholm, men også nogle kolportører havde (endnu) grundtvigske sympatier.
 63. En Røst i Ørkenen. Maanedsskrift for den evangelisk-lutherske Fri-Kirke i Danmark, Nov. 1865 168, givetvis tidligere på året udsendt som selvstændig publikation (under forårskrisen i Midtjylland). Jens Dyrholm, fra 1859 missionær i tilknytning til IM, havde 1852 udsendt den pro-grundtvigske bog: En Røst i vor bevægede Tid, som han selv kolporterede.
 64. IMT 1865 11 f.
 65. VB til JC 02.01.1866, V&S 104.
 66. IMT 1868 490 ff, sst. 574 f: Svar til gode Venner (der har bebrejdet ham, at han »har anbefalet de Hellige at dandse«) – L. Koch: Fra grundtvigianismens og den indre missions tid 219 siges, sikkert rigtigt set, at »hans autoritet var stor nok, til at man fandt sig i, at han udtalte sådanne anskuelser, men ikke stor nok til at han kom til at øve virkelig indflydelse på sine læsere i denne retning«.
 67. JC til VB 15.05.65, citeret Holt: IMs hist. 377.
 68. JC: Om Pietismen, Kirkeligt Maanedblad 1867 64 ff (historisk del), 108 ff (aktuel læremæssig del). Også udg. af IM som Traktat Nr. 35, 1867.
 69. VB til JC 02.05.67, V&S 144.
 70. Dyrholms rejseberetning IMT 1863 62.
 71. Ernst Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde I 17, genfortalt Ludv. Schrøder: Ernst Trier, 1894, 41. Der er dog grund til, som ved alle crindringsanekdoter, at sætte spørgsmålstegn også ved denne, da den end ikke er antydnet i Triers samtidige breve, og da den er et fortrinligt alibi for Trier til samarbejde 1865 med en person, der var højst upopulær i grundtvigske kredse 1893, da bogen udkom.
 72. Sst. 16. Karakteristiken jan. 1865 af VB er læseværdig: »Rygtet om hans optræden havde bredt sig vidt og bredt. Jeg vidste, at det var en stor virksomhed, han allerede havde udfoldet paa Kalundborg-egnen. Men sådan havde jeg aldrig tænkt mig ham. Jeg havde troet, at han var en høj, mager mand med langt, smalt ansigt, hult liggende øjne, kroget næse, – og så stod denne lille, buttede mand foran mig, munter og fuld af skæmt«.
 73. V. Birkedal: Samvittighed og Retfærdighed. I Anledning af Tremandssagen imellem Cand.Kragballe, Biskop Martensen og Pastor Grundtvig, u.å. (1856) 18 f, jfr. EU 28.11.56 369 ff. Mere end de vantro præster gælder Birkedals udfald dog H. Martensen: I Anledning af Pastor Grundtvigs Oplysninger om Alterbogs-Daaben, 1856.
 74. Til F. B. Møller 13.03.65, citeret efter Holt: IMs hist. 567.- I Erindringer 46 skriver VB: »Der var en Tid, da man iblandt Grundtvigianerne haabede at vinde mig. »Beck kommer nok«, lød det almindeligt. Kun Pastor Hoff forstod mig bedre; han sagde: At ville gjøre Beck til Grundtvigianer er ligesaa klogt, som da Molboerne vilde drukne Aalen«.
 75. JC til VB 17.01.68 efter Holt: IMs hist. 388 (med forf.s ortografi; findes ikke i V&S).
 76. Rigsarkivet. Johs. Gøtzsches privatarkiv, C. V. Gøtzsche til sønnen Johs. Gøtzsche 22.05.91.
 77. Til Martensen 03.09.60, se note 39. At VB hos grundtvigianerne havde »fundet noget godt, som jeg vilde beholde«, kontrasterer mod påstanden Annekset 1897 160, at »jeg lærte ikke noget fra den Kant«.

78. VB til JC 27.05.65, V&S 90.

79. IMT 1865 222 f.

80. F.eks. IMT 1871 686. IMT 1868 508 hedder det – på et tidspunkt, da modstanden er mærkbar – programmatisk og polemisk, at ofte er det gået sådan i kirkens historie med foreninger, »som ere begyndte under Herrens Naade til at vække Livet i Kirken, men som ikke har villet agte paa Herrens Tegn om, at deres Tid var omme, men havde villet overleve sig selv og derfor ere blevne til *Partier*, med *Partinavne* og *Partimøder*, hvoraf der altid er fremkommet noget Grimt og Galt. Saaledes er det gaaet med »Pietismen« og »Herrnhutismen« i Tydskland, saaledes er det gaaet med »Methodismen« i England og Amerika, som Alt er begyndt som en Slags indre Mission med Herrens Kraft til at vække Livet, men som alle have villet overleve sig selv, ikke have villet nøjes med at blive brugte af vor Herre en Tid til Livets Vækkelse, men have villet være *særlige Partier* og forskjelliche fra og i Modsætning til andre Hellige, have villet være en lille Afdeling for sig selv af de Helliges Samfund, og dermed have kastet En Skygge hen over den friske Virksomhed, de engang havde havt (...) Men saaledes ville vi ikke, at det skal gaa med den indre Mission. Den indre Mission er intet Parti og vil ikke være det, hvormeget vore Modstandere end søge at gjøre os dertil; den indre Mission har intet *Parti-Navn* at kalde sig efter, har ingen særlige *Parti-Møder* eller *Parti-Anskuelse*. Den indre Mission vil ikke høre til noget andet Parti end *de Helliges Parti*, som er *vor Herres eget Parti* i Modsætning til *de Vantro*«.

81. IMT 1862 spec. s. 4, IMT 1865 219 ff, IMT 1868 111. Endnu i 90'erne hævdede VB, at IM ikke var noget parti, men et arbejde, f.eks. Annexet 1891 148 ff, 1892 65 ff.

82. IMT 1866 204 ff (VBs indlæg ved samme møde 137 ff). P. G. Lindhardt: Kampen om det teologiske fakultet, Jyske Samlinger Ny række III 228 giver efter min vurdering et højst ufuldkomment til dels misvisende indtryk af, hvad der blev talt på mødet. – JC kan tænkes inspireret af Nic. Holten: Den kirkelige Situation og Kapellanerne, DKT 1862 817 ff, en kvik samtidsanalyse, der netop påviser en af grundtvigianismen upåvirket vækkelsesfløj med ortodokse og pietistiske islæt uden dog at kunne betegnes som ortodoks eller pietistisk. – JCs tankegang er udbygget til VB 22.03.65 V&S 96 f.

83. IMT 1866-68 støder man ret ofte på Schepelerns navn og enkelte gange på Jespersens. 1869 mente Martensen, at de »ere nu blevne kjede af den indre Mission og den V. Beckske Retning og ere indkomne i en Slags Crise, der synes at drive dem henimod Grundtvigianismen«. Biskop H. Martensens Breve III, 1957, br. nr. 323 til L. Gude 31.05.69. Vurderingen viste sig urigtig; de blev ikke grundtvigianere.

84. IMT 1865 242 ff. Om dybere motiver til at skrive art. end »at lede bort fra den grundtvigske Opfattelse« se brev af 25.06.65 fra VB til unavngiven i Chr. Sørensen: Vilhelm Beck, 1913, 42 ff; s. 44: »jeg vil nødig støde mine Venner af den [grundtvigske] Retning bort fra mig. Jeg vil saa gerne være gode Venner med alle dem, som er gode Venner med min Frelser«.

85. Udførligere Elith Olesen: Kampen om Midtjylland, Århus stift 1983 54 ff.

86. Søndags-Bog III (1830 203 ff. 2. udg. 1860 176 ff); jfr. fra »I Kveld blev der banket« verslinjerne: »thi er det paa Jord nu en Saligheds-Sag:/Guds Søn haver Helvede giæstet«, omend det i Kirkelig Samler 1856 221 f siges, at over for den »for Øieblikket megen Modsigelse« vil Grundtvig »ikke gjøre en Troes-Artikel deraf«. Emnet er strejfvist belyst P. G. Lindhardt: Helvedes strategi, 1958, men dets destruktive hærgen inden for dansk vækkelsesbevægelse i 1800tallet trænger i høj grad til en kulegravning.

87. 2. forøgede udg. 1892.
88. IMT 1865 355 f (VBs anm.), DKT 1865 552: Hoffs erklæring om udgivelsesmåden, som N. Lindberg DKT 1865 461 ff (anm.) finder urimelig, idet han har forstået det sådan, at VB har nægtet art. optagelse under henvisning til, at bladet skal undgå strid. Det er, synes Lindberg, en sær bestemmelse for et blad, der vil hævde sandheden og bestride løggen, at ville undgå strid.
89. VB til Hoff 30.08.65, aftrykt Holt: IMs hist. 567 (med forf.s ortografi).
90. Hoff til F. B. Møller 20.08.65, aftrykt Holt: IMs hist. 567 f.
91. Eksempelvis C. H. Scharlings skrifter i 90erne, især Halvgrundtvigianismen eller Bogstavsdyrkelsen, 1893, L. Koch: Fra grundtvigianismens og den indre missions tid 219, P. G. Lindhardt Vækkelser og kirkelige retninger, 1951, 148 (og senere udg.).
92. John Ørum Jørgensen: Indre Mission og dåben. Grundrids af den indre missionske forkyndelses historie, 1976, opridser nogle problemstillinger og ikke stort mere.
93. Biskop Otto Laubs Levnet II (1885) 349, Martensen til Laub 12.07.74.
94. J. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller, 1931, 63.
95. Se f.eks. F. W. Kantzenbach: Gestalten und Typen des Neuluthentums. Beiträge zur Erforschung des Neokonfessionalismus im 19. Jahrhundert. Gütersloh 1968 81 ff.
96. R. J. Wilberforce: The Sacramental System, London 1850, A. Härdelin: The Tractarian Understanding of the Eucharist, Uppsala 1965. Se iøvrigt Günther Gassmann i Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte II 1980, 395 ff. Jfr en troskyldig bemærkning af J. Vahl AKT 1871 51, der protesterer mod, at denne engelske kirkeretning er blevet kaldt »romaniserende«, hvilket den »som bekendt langt fra i sin Helhed« er, »uden forsaavidt som det at føre samme Sakramentlære som vor Kirke er romaniserende«.
97. JC til VB 09.05.59, V&S 90.
98. VB til JC 25.10.66, V&S 128. – IMT 1885 218 (anmeldelse af Th. Elmqvist: Nadverbordet, 1885) – Annekset 1897 158 f (Hvad har den indre Mission lært af Grundtvig?) afvises også påvirkning fra den kant i sakramentlæren: Mormonerne var udfordringen, der fik VB til i Guds ord at fatte dåbens gave, og nadveropfattelsen gav en af de gamle vakte i Ubbø ham det første blik for.
99. Det her skitserede er i yderste korthed resultat af en detaljeforskning, som det vil føre for vidt her at fremlægge bevisførelse for. Generelt kan det siges, at det beckske sakramentsyn »lå i luften«. Også før VBs tid kan man støde på sakrament-orienterede prædikener, der virker, som om de kunne være skrevet af VB, eksempelvis flere prædikener i »den grundtvigske Prædikensamling« Vidnesbyrd fra Herrens Huus (udg. af J. F. Fenger og Vilh. Birkedal) 1847, C. F. Boesen: Nadverbordet, Christelig Samler 1853 225 ff, M. Wad: Prædiken over Helligtrekongersdags-Evangeliet i Anledning af et Missionsmøde, Ny kirkelig Samler 1855 285 ff. – Vedr. uenighed om »de helliges samfund« IMT 1863 346 ff, 350 ff. 388 ff. VBs standpunkt var de opr. gudelige forsamlings og de første grundtvigske præsters første standpunkt (en række indlæg i Christeligt Folkeblad 1847), men da Grundtvig pludselig kom med en ny fortolkning (DKT 07.11.47 84 ff: De Helliges Samfund) sadlede de grundtvigske om, også Birkedal efter at have modsagt Grundtvig offentligt.
100. Kirkelige Oplysninger især for Lutherske Kristne, US (1909) VIII 421 f. Muligvis *forkyndt* forinden i Søndags-Bog III (1830-31 345, 2. udg. 1860 299 f), jfr. H. Begtrup: N. F. S. Grundtvigs danske Kristendom I, 1936, 136.
101. Trykt i Kirke-Speil, 1871, 385.

102. Hævdet af J. M. L. Hjort i EU 31.08.60 130: »de exalterede Paastande, hvortil Enkelte af de Ivrigste have forløbet sig i deres Forherligelse af Theorien, idet de formelig have hypotaseret Symbolet og identificeret det med Christus«. Jeg har fundet det i en begravelsestale af Peter Rørdam DKT 1870 435: »han er kommen til os ved den hellige Daab, i Ordets Skikkelse, i Skikkelse af dette Ord: forsager Du? og tror Du? og, jeg døber Dig, at vi som tror dette Ord, der er Christus selv, aldrig skal vandre i Mørket, men have Livets Lys, der aldrig slukkes i vore Hjerter«. Jfr. N. G. Blædels indsigelse i Grundtvigianismen og den danske Folkekirke, 1873 28.
103. DKT 1873 776 f, indsigelse mod J. Victor Bloch, der sst. 137 ff har indrømmet, at Apostolicum som »Herrens eget mundsord« er ubevisligt.
104. Hundrede Aar. Et Mindeskraft (red. af F. Rønning) 1883, 12, jfr. H. Høyrup: Grundtvigs Syn paa Tro og Erkendelse, 1949, 368.
105. 28.03.65, 26.04.70, 06.11.1871, V&S 98, 191, 229. Udleverens henvisning til VB: Min Konfirmationsforberedelse (1901) 9 f, er direkte vildledende. Den unge og den gamle VB formulerede helt forskellig opfattelse heraf.
106. Fjorten Prædikener 22, 39, jfr. 43: »den gamle Daabs Tro«, tillige IMT 1865 33 f, 1867 120.
107. Fjorten Prædikener 14 f, 18, 35, 44, 73, 100, 103. Undtagelsen 125 om domssignelsen Matt. 25, 31-46. – Om nadveren forekommer udtrykket »høre det af hans egen Mund« allerede IMT 1863 130 f.
108. Annekset 1899 178 f.
109. VB: Træet ved Bækken, 1870 9 f, jfr iøvrigt Lavr. Nyegård DKT 1887 742 f.
110. Afsluttende uvidenskabeligt Efterskrift (1846). Samlede Skrifter 2. udg. VII, 1925, 27. – Det forekommer noget forbløffende, at VB i 1870 skulle have udtalt sin enighed med Nic. Holten ikke blot om forholdet mellem det kirkelige og det folkelige, men også om synet på »Herrens Munds-Ord« ved dåben. A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, 1958, 30, Holten til H. F. Rørdam 21.12, 70. Holten må have lagt mere i VBs føjelighed, end standpunktet kunne bære, jfr. tidligere i denne afh. om Ernst Trier og VB, ved note 71.
111. De kirkelige Vennemøder I 31. – Otto Møller, en af de selvstændigt tænkende grundtvigianere, var ikke imponeret over mødets ånd, men sammenligner IMs »absolutisme« i 90erne med grundtvigianerens i 60erne: »Da var alt jo ogsaa idel Fryd over sig selv, mens alle andre var »Dødbidere«, hvad der nu af Indre Miss. kaldes »vantro« eller »uomvendte«. Rigsarkivet. Skat Rørdams privatarkiv. Møller til Rørdam 30.06.98.
112. De kirkelige Vennemøder I 42.
113. Dagbladet 16.09.65, her efter Emil Larsen i Kh.Saml. 1973 224 f.
114. Dog tillægger VB selv rejsen stor betydning: »Missionen i Jylland er lige i sin Opblomstren, Frugten af vor Rejse«, til JC 03.09.67, V&S 148.
115. IMT 1869 77: »Der kjæmpes ofte fra grundtvigiansk Side med større Iver imod den indre Mission end imod Djævelen og Verden; allevegne hvor Grundtvigianerne støde paa den indre Missions Venner og Virksomhed, bliver Missionen angreben«. Sst 139 f (efter Lemvig Avis) påtaler pastor M. A. S. Lund ordet »allevegne«, for på Lemvig-egnen er der ingen samarbejdsproblemer, og han vil ikke indlade sig på at bedømme, »hvem der har Ret paa de Egne, hvor Striden føres heftigt, og hvor de saakaldte Grundtvigianere sige, at det er den indre Missions Venner og Kolportører, der angribe dem, medens disse sige det Modsatte«. – DKT 1869 167 minder N. Lindberg om VBs oplysning om, at »Kiv og Kjævl og Skjænderi med Grundt-

- vigianerne er Kolportørerne strængeligen forbudt«, og spørger, hvad man da skal kalde det, »naar en Kolportør gaar om og prædiker, at »Grundtvigianerne er Antikristen, at de hellige skal sky og fly dem«. – En episode for »adskillige Aar siden« fortæller Højskolebladet 1887 1499 ff Evald Tang Kristensen: Et Blad af den indre Missions Historie, jfr. sst. 1671 f, 2058 f.
116. DKT 14.01.66 47.
 117. VB til JC 21.12.65, V&S 100 kan opfattes, som om VB har overvejet at søge Ryslinge, hvis en forudgående samtale med Birkedal virkede afklarende, men JC, der fik opfordring til at søge og gjorde det, skriver til VB 04.01.66, V&S 107: »vilde Du have sagt Nei! hvis Opfordringen havde lydt til Dig?« og JC 08.01.66, V&S 108: »Nu skal jeg staae som Skurken alene! og Du vilde dog have søgt det«. VB 08.01.66, V&S 109: »efter en saadan Samtale med B[irkedal] vilde jeg slet ikke have søgt Ryslinge. Jeg kunde ikke være der paa andet Vilkaar end Samvirke, og det er jo umuligt«. Brudstykker af brevvekslingen om Ryslinge-sagen er gengivet Lavrids Nyegård: Vilhelm Birkedal II, 1896, 393 ff. Sst. 396 f. in extenso breve af 10.01 og 21.01.66, hvori Rønne indtrængende advarer JC mod et skridt, der »vil blive meget mistydet blandt de troende i hele Landet; og ingenlunde blot blandt Grundtvigs Venner«.
 118. VB til JC 21.12., JC til VB 29.12.65, V&S 100 ff.
 119. DKT 14.01.66 47.
 120. JC til VB 29.12.65, V&S 102.
 121. VB til JC 02.01.66, V&S 102 ff.
 122. JC til VB 04.01.66, V&S 104 ff.
 123. VB til JC 08.01.66, V&S 108 ff.
 124. VB til JC 13.01.66, V&S 110 ff.
 125. IMT 25.01.66 47 f.
 126. DKT 1866 241 ff: C. Hostrup: Pastor J. Clausen i Ryslinge, sst 243 ff, Th.: Om Ryslinge Sognekalds Besættelse, sst. 549 ff, p.: Et Par Ord om Pastor J. Clausens Standpunkt. Jfr. JC til VB 16.04.66, VB til JC 24.05.66, V&S 116 ff.
 127. IMT 1866 335 f. Jfr. JCs Tiltrædelsesprædiken, holdt i Ryslinge d. 18de Februar 1866. Tilligemed Et Forsvarsord af Johannes Clausen, 1866, Jfr. også VB til JC 01.06.66, V&S 120 f.
 128. EU 13.03.1868 181 ff, Kirkeligt Maanedblad 1868 84 ff.
 129. DKT 1868 132 ff. – Også EU 06.03.68 171 mente at IM som sådan modsatte sig lovforslaget »af al Magt«.
 130. JC til VB 10.01.68, aftrykt (med forf.s ortografi) Holt: IMs hist. 389 f.
 131. Kirkeligt Maanedblad 1867 53 ff: Om Betimeligheden af en Kirkeforfatning.
 132. DKT 1868 203 ff. Indsigelsen gjaldt egentlig EU, se note 129.
 133. VB til JC 02.05.67, V&S 145.
 134. VB i Fædrelandet 24.03.68, her efter DKT 1868 206 f.
 135. DKT 1868 206 ff.
 136. IMT 1868, følgeblad til nr. 33 (upag.).
 137. Højskolebladet 1887 1460 (nekrolog): »Det er sagt om Lindberg, at han var en meget elskværdig Personlighed, men han dypede sin Pen i Gift«. Jfr. H. Begtrup: Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse III, 1932, 112 refererer: »naar De faar en Pen i Haanden, farer Fanden i Deres Blækhus!«
 138. Rønne til VB f.eks. 14.11.67 og 05.12.68 (IMs arkiv), jfr. Holt: IMs hist. 383, 391.
 139. JC til VB 09.12.55, V&S 11.
 140. Foruden i Dansk Missions-Blad også annonceret IMT 1864 424 og EU 26.08.64 168.

141. Dansk Missions-Blad 1864 (Tillæg 39 ff). EU aftrykker ovenanførte. AKT 1864 149 ff. IMT har intet referat. Iflg. en tilstedeværende lægmand skal VB have sagt: »I Præster, som møder her og vil bidrage til at bygge Gudshuse til Hedningene! Hjemme i jeres egne Sogne indføjes maaske ikke een levende Sten i Herrens Bygning. Det er jo rædsomt. Hvad synes I selv? Tag jer i Vare, at I ikke selv gaar til Helvede«, Morten Vævers Saga (udg. af P. Dyssegaard), 1958, 51. Nedskrevet 1914.
142. Niels Bundgaard: Det danske Missionsselskabs Historie I, 1935, 159 refererer ikke Kalkars svar, som er taget fra VBs omtale IMT 1881 170. Morten Vævers Saga 52 siger, at Kalkar blev meget fornærmet og fra talerstolen sagde: »Den Tale, Vilhelm Beck holdt i Gaar, var noget grøn. Han talte om, at der var nogle Mennesker, der var vantro og nogle, der var troende. Hvor kan han trække den Linie? Hvor ved han det?« Saa raabte Beck nede fra et Hjørne paa Salen: »Jo, man har det paa Lugten, og det er bedre at være grøn end vissen«.
143. IMT 1881 169 f, 265 ff afslører VB i pirrelighed al sin hengemte bitterhed og erkender, at episoden for en del er årsag til hans reservation over for ydre mission, jfr. IMT 1867 493 ff der røber stor bitterhed mod Kalkar. – Endnu Erindringer 152 f genopfrisker han, hvad han anså for en forurettelse.
144. Torben Christensen: Den danske kirke og ydre mission. Præsteforeningens Blad 1957 258 (opr. i Dansk Pathanmissions Blad).
145. Hoff til F. B. Møller 13.03.65, Holt: IMs hist. 567 (forf.s ortografi).
146. Hoff til F. B. Møller 20.08.65, Holt: IMs hist. 567 (forf.s ortografi).
147. VB til JC 24.01.59, V&S 57.
148. Erindringer 87 f.
149. VB til JC 02.01.1866, V&S 103 f.
150. JC til VB 28.09.66, V&S 126.
151. VB til JC 26.09.66, V&S 125: »Ubyerne vare tilstede, men det var en fuldstændig Fallit, selv Birkedal kunde de ikke rigtig bruge«. Ernst Trier bekræfter, at mødet holdtes 12.09., at VB var til stede, og at de fik talt ud, brev 16.09.66 i Ernst Trier og Marie Abel 229. – Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde I 96: »siden den tid har jeg i min virksomhed været helt skilt fra ham«.
152. VB til JC 25.10.66, V&S 128.
153. VB til JC 31.01.67, V&S 139.
154. VB til JC 26.09.66, V&S 125.
155. Breve 13.07. og 16.09.66, Ernst Trier og Marie Abel 213, 229 f.
156. Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde I 31 f. Om grundtvigianiseringen af den opvakte VB-discipel Peter Olsen sst. 68 ff.
157. IMT 15.11.66 499 ff. Tale holdt i Ubby præstegårdshave 18.09: »Hvad jeg taleder her, har man bedet mig saa indstændigt at gengive, saa at jeg skal forsøge derpaa, saa godt jeg kan«.
158. Budstikken 01.01.67 20 ff.
159. IMT 25.05.67 238.
160. IMT 1867 387 f.
161. IMT 1868 315.
162. IMT 1869 365 nævnes blandt afskedigede kolportører 2 med tilknytning til egnen, men der siges intet om afskedigelsesgrunden. 1869 var det store udrensningsår.
163. IMT 1870 539 f. Til JC skrev VB 02.06.70: »Grundtvigianismen har ingen In[d]-gang kunnet faae i Ubye«, hvorefter han opregner en række navngivne venner fra egnen [som JC 26.04. havde påstået nu var blevet grundtvigianere], der havde været grundtvigske, før VB lærte dem at kende. »De brugte mig som Præst dengang,

- fordi Modsætningen ikke var saa stor dengang, og fordi de bestandig haabede paa min Overgang«. Derefter nævnes enkelte overløbere, deriblandt nogle karle og piger, »som ere forgjorte paa en Højskole«.
164. Det drejer sig om »En aaben Brevvexling mellem Thorv. Elmquist og Vilh. Beck. Kirkebladet 1885 210 ff: Elmquist til VB; 452 ff: VB til Elmquist (begge aftr. IMT 1885 737 ff). Fortsat IMT 801 ff, Elmquist til VB, 804 f, VB til Elmquist. Dertil knytter sig et par artikler af Elmquist i Kirkebladet 1885 501 ff (Pastor Beck og de ireniske Bestræbelser indenfor Menigheden); 555 ff (Efterskrift).
 165. Kirkebladet 454 = IMT 744.
 166. Erindringer 49 f. Dog trøster VB sig med, at det aldrig helt lykkedes at »drage Livet fra Uby ind i grundtvigsk Retning«.
 167. L. Mortensen: Den sjællandske kirkelige Opvækkelses Historie, 1881, 30ff; Vallekilde valgmenighed (Hoff) og højskole (Trier) nævnes som kraftcentrene, der har medført forandringen. – H. Begtrup: Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse II, 1932, 169 resumerer, at det grundtvigske menighedsliv og folkeliv i Holbæk amt trods brydninger bl.a. med Indre Mission havde »en glædelig Fremgang efter Krigen i 1864«.
 168. Avisskriverier inddrages kun undtagelsesvis; en registrering af bladartikler landet rundt som kilder til det foreliggende og beslægtede emner har jeg forlængst opgivet som uoverkommeligt. I det hele taget omtales her kun få og meget markante angreb.
 169. h-a i DKT 1867 632 ff. Den angrebne VB-prædiken IMT 1867 357 ff.
 170. DKT 1867 639 f.
 171. DKT 1867 709 ff; h-a svarede ikke.
 172. DKT 1867 499. IMT 1865 17 ff (og flg. numre). Om Snebjerg 133.
 173. DKT 1867 673 ff: Den indre Missions Virksomhed og Bestyrelse.
 174. DKT 1867 737 ff.
 175. DKT 1867 830 ff.
 176. IMT 01.11.67 494. I brev 14.11. billiger Rønne, at VB ikke indlader sig på polemik, men han er ked af, at VB offentligt meddeler, at han ikke læser angrebene, da det kan tolkes som foragt for, hvad der skrives om IM. Rønne beder ham overveje den tone, hvori han undertiden går løs navnlig på præstestandens døde og falske individer, IMs arkiv, aftrykt Holt: IMs hist. 383.
 177. De vigtigste primære kilder er: Aktstykker vedr. IM-gudstjeneste i Randers Sct. Mortens kirke 11.12.67; se P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan, 1948, 74 ff. – Pauline Worm i Randers Amts Avis 16.11.67. – VB i Fædrelandet 16.12.67. – Pauline Worm sst. 27.12. (efterskrift af C. Ploug). – C. F. Rønne sst. 24.01.68. – C. Hostrup til Ploug 25.01.68 (Breve fra og til C. Hostrup, 1897 546 f). – VB i Fædrelandet 13.02.68 (dat. 15.01., altså syltet længe af red.) og i IMT 01.02.68 49 ff. – P. S. N. i IMT 01.03.68 109 ff med efterskr. af VB. – Sidst på året 1868 Pauline Worm: Den indre Mission under Vilhelm Beck. Et Nutids- og Fremtidsbillede, 1868. – Anmeldelse deraf ved N. Lindberg DKT 20.12.68 815 f. – Sekundære kilder: VB Erindringer 77 f, 96 f. – Andreas Dolleris: Pauline Worm, 1921, 88 ff (udførligste skildring, men helt i PWs favør). – Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck I, 1921 255 ff (helt i VBs favør). – Hans Jensen: Brud og Sammenhæng i dansk Aandsliv efter 1864, Kh.Saml. 6 IV 310 ff. – P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan (se ovenfor). – Samme: Den danske kirkes historie VII, 1958 154 ff. – Holt: IMs hist. 383 ff.
 178. P. G. Lindhardt: Præsten Dines Pontoppidan 74 ff. IMT 1868 49 ff. Om D. Pontop-

- pidans holdning Lindhardt, a.a. 74 f: »ligesom den saakaldte »indre Mission« bærer en indre Modsigelse i sit Navn, saa har jeg heller aldrig kunnet fastholde denne Forenings Maal og Meed eller samtykke hjertelig i dens Optræden og stundesløse Fremfærd rundt om i vort Fædreland. Den synes at mene, at Rigets Komme beroer paa den, som vil og som taler, ikke paa ham, som gjør Miskundhed«. Han vil »af Hensyn til det hidsige Blod« tilråde, at tilladelse gives, men fralægger sig deltagelse og ansvar.
179. Randers Amts Avis 16.11.67, også i PW:IM under VB 14 f og Dolleris, Pauline Worm 99 f. Der hentydes spec. til VBs prædiken IMT 1867 351 ff, samme præd., som h-a havde angrebet DKT 1867 632 ff (note 169).
 180. PW:IM under VB 15 f, også Dolleris: Pauline Worm 101 f. Så langt tilbage som dec. 1865 havde Pauline Worm i et langt brev til Rønne beklaget sig over den »preussiske« kolportør A. Wippert efter at have hørt ham tale i Kristrup skole. Hun mente, at når han efter 22 års ophold i landet endnu ikke kan tale ordentlig dansk, er det bevis for, at »det Nationale ikke er til for ham, at det ligger udenfor hans aandelige Synskreds, saa at han aldeles ikke fatter, at Sproget (*Order*) kan have det allermindeste med *Aand* at gjøre« (aftrykt PW:IM under VB 5 ff og Dolleris: Pauline Worm 89 ff).
 181. IMT 1868 61.
 182. Pauline Worm i Fædrelandet 27.12.67, her efter PW:IM under VB 21.
 183. JC til VB 31.12.67, V&S 149 f.
 184. Fædrelandet 13.02.68 (dat. 15.01)., aftrykt i sin helhed Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck I 263 ff, delvis Kh. Saml. 6 IV 310 f og Holt: IMs hist. 388. – Til JC skrev VB 07.01.68, V&S 152: »Det er egentlig saa morsomt, naar Grundtvigianerne ere trætte af at slaae paa den Ene af os, saa begynde de paa den Anden; vi ere dog de værste Trolde i deres Øjne«. Brevet er underskrevet »Vilhelm Erobreren«, en betegnelse, Pauline Worm har givet ham.
 185. Til C. Ploug 25.01.68. Breve fra og til C. Hostrup 546 f.
 186. Fædrelandet 13.02.68, jfr. Kh. Saml. 6 IV 311.
 187. IMT 1868 109 ff, VBs svar 111 f.
 188. JC til VB 13.01.71, V&S 215.
 189. Den danske kirkes historie VII 155.
 190. PW:IM under VB 27, 58, 85, 93, 108, 118 f.
 191. Det er svært at fæste lid til skildringen i dens helhed som en analyse, da den vrimler med insinuationer, rygter og regulære injurier. Man bør være opmærksom på, at Pauline Worm bestandig, når perfidien føres frem, påberåber sig troværdige, men altid anonyme vidner. Hun har sjældent gjort sig den ulejlighed at konfrontere sin hukommelse med skriftlige kilder, men det hedder f.eks. s 11: »saavidt jeg erindrer«, s. 19: »det forekommer mig dog, at«, s. 46: »i »den indre Missionstidende« for 1864 eller 65. Mandens Navn erindrer Forf. ikke bestemt, det var maaske Mads Hansen (men i alle Fald ikke Digteren)«, s. 65: »Den Prædiken, hvori Pastor Beck har sagt dette, er trykt, men vort Citat er udeladt. Det kan imidlertid, om forlanges, med Thingsvidner bevises, at han har sagt det«, s. 67: »naar »Missionstidenden« optog saadanne Bidrag fra Skolelærere og Bønder, som f.Eks. et der findes i Aargangen 1865 eller 66«. Der må i bogen øves kildekritik fra side til side, afsnit for afsnit, men mange af henvisningerne er ubrugelige grundet den manglende præcision.
 192. PW:IM under VB 16, 19, 22 f. jfr. Rønne i Fædrelandet 24.01.68.
 193. PW:IM under VB 9 f, 40 f, 43, 49, 59, 94.

194. PW:IM under VB 56 ff. Pauline Worms omtale af VBs far fremkaldte det rygte, at VB i sin begravelsestale over faderen skulle have »fordømt« ham; dette fik ham til efter moderens død at udgive »Taler over min Fader og Moder ved deres Jordefærd i Uby Kirke«, 1883, anmeldt af ham selv IMT 1883 123.
195. PW, IM under VB 14 f, 16, 58, 60, 84 ff, 92. Det synes at være gået Pauline Worm helt forbi, at også grundtvigske præster prædikede nationale ulykker som guddommelige straffedomme. Det gjorde allerede P. A. Fenger DKT 1848 621 ff. – Grundtvig selv afbrød 1864 en gudstjeneste i Vartov med ordene: »Vi har forskyldt det alt sammen for vore Synder« (Thyra Jensen: En dansk Præstekones Historie, 1915, 136). Otto Møller var af samme mening (til Skat Rørdam 09.11.64, Otto Møller og Skat Rørdam. En Brevveksling I, 1912, 92). Skat Rørdam ligeså, sst. 74, til Møller 15.02.64, og han fastholdt opfattelsen i forbindelse med Christiansborgs brand 1884, sst. II, 70 ff, vekslng af breve 09. 10. og 31.10.84.
196. Opr. titel: Psalmetoner, udgivne af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark, 1863. – IMT 1863 208, 1864 138 ff, 1867 535 ff forekommer navngivne Grundtvig-tekster. – P. G. Lindhardt (bl.a. Den danske kirkes historie VII 152) gengiver kvintessensen af anekdoten slet og ret som en kendsgerning: »dog var navnet udeladt for ikke at støde de vakte«.
197. PW:IM under VB 65 ankes over talen om »den store Flok, den vantro Hob, der to Gange om Aaret gik til Alters med »Satan i Spidsen«; smlgn. Christeligt Folkeblad nr. 20 1847, L. Chr. Møller: »See vi altsaa, hvad vi vel Alle have seet, Mennesker flokkevis stadig annamme Herrens Legeme og Blod og Dag for Dag, langt fra at voxe i ham, bestyrkes i Egenkærlighed, Gjerrighed og kjødelig Sikkerhed, ja, hvad der er det Samme, modnes for Helvede i Stedet for Himmelen«. – Christelig Samler 1851 233, K. F. Viborg: »Saa Mange af Eder som ere Vantro, i Eders Kiøds Lyster og Djævelens Børn: Jeg tilbagekalder den Syndsforladelse, som jeg skal udtale over Eder med mine Læber«. – PW, a.a. 76: »Et troværdigt Ørevidne har forsikret, at Pastor Beck engang har sluttet en »Missionsprædiken« med den Bøn: At Ordet, som her var talt, maatte skabe, hvad det nævnede«; smlgn. V. Birkedal: Vidnesbyrd fra Herrens Huus, 1847, 109: »naar jeg taler i Jesu Navn, da har Herren holdet Bøn over mine Ord, at de kunne blive til Velsignelse, da fylder han de fattige, menneskelige Ord med den guddommelige Aand, saa at de kunne føde Sjæle til det evige Liv«. – PW, a.a. 79: »Det forbausede, troskyldige Folk, der forhen meente, at dets Præster dog saadan i det Hele vare ganske ordentlige, flinke, høilærde og velærværdige Mænd, der prædikede Guds Ord og førte et christeligt Levnet, fik nu pludselig at vide, at de vare »Dødens« Tjenere, og at deres Prædiken førte »ad Helvede til««. Det er forbløffende at konstatere, at en grundtvigianer fremfører en sådan klage; her skal kun fra den nærmere fortid til sammenligning anføres V. Birkedal: Samvittighed og Retfærdighed, 1856, 18 f om Martensen, der på visitatsrejser må »høre den ene, ikke blot døde og visne; men heelt vantro og til Helvede istedetfor til Himmerig førende Prædiken efter den anden trindt om i sit Stift«, uden at han belærer sådanne vantro præster om, at de kun fører »Vantroens og Dødens Prædiken«. WA, a.a. 23 ankes over, at Birkedal og Viborg ikke kolporteres af IM.
198. Erindringer 97.
199. DKT 1868 815 f.
200. Dolleris: Pauline Worm 111 f, der finder det mærkeligt, at »de to saa fremragende og ypperlige Mænd som T. Skat Rørdam og Otto Møller ikke have andet at bemærke til hendes uforfædtede og dygtige Kamp end at hun var »et farligt Fruentim-

- mer«». Når Højskolebladet 1884 1215 ff i nekrolog over hende ikke nævner hendes angreb på VB, kan det måske tolkes som en tilkendegivelse af, at det burde høre glemselen til.
201. DKT 1868 391, jfr. AKT 1868 212, hvor udsagnet refereres, og J. Vahl tilføjer: »Hverken nogen af de Tilstedeværende eller Udgiveren af »Dansk Kirketidende« har havt Noget at føie til denne characteristiske Opfattelse«.
 202. IMT 1869 76 ff. JC fandt ikke billedet af Abraham og Lot rammende; efter hans skøn havde VB ikke Abrahams sind, 13.01.71, V&S 215.
 203. Breve fra og til N. F. S. Grundtvig II, 1926, nr. 292 (20.09.25). Tilsvarende til venen B. S. Ingemann, der har ytret »en vis Modbydelighed for »Kjødets Opstandelse«,« hvortil Grundtvig svarede: »saa længe du lige saa vel protesterer mod »Kjødet« i *Troens Ord*, som mod Kjødet i vore egne Bøger og Salmer (...), *saa længe* gaar vi ikke paa den samme »Livets Vej«». Grundtvig og Ingemann. Brevveksling 1821-1859 (udg. af Sv. Grundtvig) 1882, 327 f (nr. 146 07.06.59). Iflg. I. P. Bang: Gyllingpræsten Otto Møller 123 var Møller ikke glad for Grundtvigs måde at afbryde forbindelsen med Ingemann på.
 204. EU 07.05.58 335 ff. Jfr. Peter Larsen: Er Grundtvigs Lære uluthersk? 1855, 52, der afbrød broderskab med ungdomsvennen Anders Gamborg, indtil han havde tilbagekaldt betegnelsen »menedere« (dvs. overtrædere af præsteløftet) om Grundtvig og Birkedal, og erklærede at ville have hugget ham på munden, om han havde hørt ham sige det. – Anderledes fint havde P. C. Kierkegaard i sin berømte tale på det skandinaviske kirkemøde 1857 over for Rudelbach erkendt, at det ikke var let, når man »allerede længe har maattet gaae hver sin Vej« og er blevet knyttet til »forskjellige, ja modsatte Kredse« da at »bevare de personlige Forholds Baand friskt og smidigt, eller, dersom det end skulde strammes, dog ialt Fald ubrudt«, P. C. Kierkegaard: Samlede Skrifter I, 1902, 494.
 205. DKT 1868 433 ff.
 206. DKT 1868 529, gentaget under striden med N. G. Blædel i begyndelsen af 70erne i Den danske Folkekirke, »Grundtvigianismen« og Pastor Blædel, 1873, 3, hvilket fik Blædel til at udbryde: »Denne Udtalelse skal jeg i enhver Henseende tiltræde; thi at forhandle med det *grundtvigianske* Parti og navnlig med Pastor Birkedal er en fuldstændig Umulighed«, Pastor Birkedal og »Grundtvigianismens« Catechismus, 1873, 3.
 207. IMT 1863 560, 1870 67.
 208. IMT 1870 384, DKT 1870 462 ff, Lavrids Nyegård: Vilhelm Birkedal III, 2. halvbind, 1912, 177 ff jfr. 180 ff, Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck I 243 ff. – JC, der havde opnået et personlig godt forhold til Birkedal i Ryslinge, var utilfreds og kaldte VBs optræden en »skærende Inkonsekvens, naar vi have holdt Hundreder af Møder, hvor vi ikke vare velseete, og hvor vi ikke vare gaaede ind paa, at vedkommende fik det sidste Ord«, til VB 26.04.70 V&S 191 f. VB hævdede, at han ikke kunne handle anderledes efter at have hørt Birkedals grundtvigske prædiken i Grenå: »har Du da glemt, at han har sagt til Dig selv, at vi vidste slet ikke, hvad Kristendom er? At Birkedal har faaet et uægte Barn med Pauline [Worm] som han kalder Beck, og griner ad, kan jeg dog ikke tage mig nær,« til JC 02.06.70, V&S 195. – Fra grundtvigsk side burde man næppe være forarget. Da Rudelbach bad Grundtvig overlade den herrnhutisk prægede pastor S. C. Salling, Vonsild, en gudstjeneste i Vor Frelzers kirke, Christianshavn, blev det afvist med den begrundelse, at Grundtvig ikke ville have en hykler på sin prædikestol. L. Zeuthen: Mine første 25 Aar, 1866, 89, Fr. Hammerich: Et Levnetsløb, 1882, 157.

- 209. Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse II, 1932 167.
- 210. IMT 1871 686.
- 211. Til Otto Møller 01.02.69, Brevveksling I, 141 f.
- 212. Til C. Ploug 25.01.1868. Breve fra og til C. Hostrup 546.
- 213. Til VB 22.03.65 og 05.05.68, V&S 97 og 155.
- 214. JC til VB 17.01.68, Holt: IMs hist. 388.
- 215. JC til VB 29.08.67, V&S 147.
- 216. Personlige Oplevelser i et langt Liv, III, 1891, 130.
- 217. DKT 1869 166.
- 218. Det kirkelige Møde i Kjøbenhavn etc. 1893, udg. ved Johs. Schrøder, 118 ff. Annekset 1897 159, jfr. Chr. Sørensen: Vilhelm Beck, 42.